

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
факультет психології
кафедра практичної психології та психодіагностики**

На правах рукопису

ШВАЛІКОВСЬКА ВІКТОРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

**Особливості проведення судово-психологічної
експертизи неповнолітніх правопорушників**

Спеціальність: 053 «Психологія»

Освітня програма «Практична психологія
(психологічне консультування та психотерапія)»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:
МАГДИСЮК ЛЮДМИЛА ІВАНІВНА,
кандидат психологічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол № _____
засідання кафедри практичної психології
та психодіагностики
від _____ 2024 р.
Завідувач кафедри
кандидат психологічних наук, доцент
Магдисюк Л. І. _____

Луцьк - 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Факультет психології

Кафедра практичної психології та психодіагностики

Освітній ступінь «Магістр»

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Практична психологія (психологічне консультування та психотерапія)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

« ____ » _____ 2023 року

ЗАВДАННЯ НА ВИПУСКНУ КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ (ПРОЕКТ)
СТУДЕНТУ

ШВАЛІКОВСЬКА ВІКТОРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи (проекту) **Особливості проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників**
Керівник роботи (проекту) Магдисюк Людмила Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент.

2. Строк подання студентом роботи (проекту) 10.11.2024.

3. Мета та завдання випускної кваліфікаційної роботи (проекту) полягає у дослідженні індивідуально-психологічних характеристик неповнолітніх правопорушників, їх схильності.

4. Завдання дослідження:

1. На основі теоретичних знань дослідити особистість неповнолітніх правопорушників, їх схильності та характеристики, які відносять неповнолітніх до цієї групи ризику.

2. Підібрати психодіагностичний інструментарій, методики діагностики індивідуальних особливостей неповнолітніх правопорушників.

3. Провести аналіз емпіричного дослідження підлітків, які схильні до правопорушення чи є правопорушниками.

4. Здійснити кореляційний аналіз.

5. Розробити тренінгову програму профілактичної роботи при агресивній поведінці у підлітків.

5. Дата видачі завдання 15.10.2023.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів випускної кваліфікаційної роботи (проекту)	Строк виконання етапів роботи (проекту)	Примітка
1.	На <i>першому етапі</i> дослідження, на основі попереднього знайомства з проблемою та результатів попереднього її вивчення, основна увага була зосереджена на виборі напряму дослідження, опрацюванні мети та завдань, визначенні об'єкту, предмету та методів дослідження, виборі можливих джерел інформації.	01.11.- 01.12.2023	
2.	<i>Другий етап</i> дослідження був присвячений вивченню сучасних наукових підходів у студентів вищого навчального закладу з різним рівнем соціально-психологічної адаптації, виявлення гендерних особливостей прояву невротизації	01.12.- 01.02.2023	
3.	Протягом <i>третього етапу</i> дослідження було проведено емпірико-діагностичне дослідження. Цей етап включав підготовку до проведення діагностичного дослідження, розробку та уточнення інструкції для респондентів, попередню її перевірку на простоту й зрозумілість та діагностику респондентів. На основі розробленої процедури та методики дослідження вивчити особливості гендерних особливостей прояву	01.02-01.05. 2024	

	невротизації у студентів вищого навчального закладу з різним рівнем соціально-психологічної адаптації. Отримані при цьому результати стали підставою провести відповідні організаційні заходи щодо подальшого планування магістерської роботи (визначення завдань, розробки програми дослідження і збору матеріалу, визначення етапів дослідження, вибір методів та завдань дослідження, кількісного та якісного аналізу отриманих даних тощо).		
4.	Здійснити емпіричний аналіз гендерних особливостей прояву невротизації у студентів вищого навчального закладу з різним рівнем соціально-психологічної адаптації.	01.05-01.06. 2024	
5.	П'ятий <i>етап</i> дослідження передбачав проведення формувального експерименту розробку та апробацію комплексної тренінгової програми формування особистісних ресурсів у студентів.	01.06.- 30.09.2024	
6.	На основі теоретичного опрацювання наукових джерел, проведеного емпіричного дослідження та аналізу результатів провести висновки та узагальнення	01.10- 15.11.2024	
7.	Остаточне оформлення роботи	15.11- 01.12.2024	

Студент

(підпис)Шваліковська В. О.
(прізвище та ініціали)

**Керівник роботи
(проекту)**

(підпис)

Магдисюк Л. І.
(прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Шваліковська Вікторія Олександрівна. Особливості проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Випускна кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 053 «Психологія» – Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2024.

Метою дослідження є вивчення індивідуально-психологічних характеристик неповнолітніх правопорушників, їх схильності.

У вступі обґрунтована актуальність теми дослідження особливостей проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників.

У першому розділі магістерської роботи представлено результати теоретичного аналізу особливостей проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників, опис індивідуально-психологічних характеристик неповнолітніх правопорушників. Для судово-психологічної експертизи індивідуально-психологічних особливостей особистості підлітків характерне складання психологом психологічного портрету правопорушника, яке, в свою чергу, допоможе зрозуміти психологічний механізм вчинення даного правопорушення, і як наслідок – правильно прийняти рішення судом по даній справі. Описано причини та основні особливості прояву девіантної поведінки у підлітковому віці.

Результати емпіричного вивчення особливостей проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників представлено у другому розділі магістерської роботи. Виявлено, що для неповнолітніх правопорушників характерні індивідуально-психологічні особливості, які свідчать про високу конфліктність, агресивність, недисциплінованість, недостатню адаптованість до соціуму і недостатній рівень самоуправління собою у різноманітних ситуаціях, що провокують девіантну поведінку у підлітків. Отримані результати дозволили нам описати загальні особливості

підлітка, що має прояви девіантної поведінки, які важливо враховувати для її усунення. Отримані емпіричні дані проаналізовано та використано у наступному етапі магістерської роботи.

У третьому розділі магістерської роботи описана профілактично-тренінгова програма психологічної допомоги підліткам з агресивною поведінкою.

Висновки магістерської роботи містять чіткий виклад теоретичних і емпіричних результатів дослідження проблеми особливостей проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників. Перспективою подальшої роботи вдосконалення консультативно-тренінгової програми психологічної допомоги підліткам із девіантною поведінкою.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що його основні положення і висновки можуть використовуватися у діяльності практичних психологів в ході консультування та тренінгової роботи з підлітками із девіантною поведінкою.

Ключові слова: підліток, судово-психологічна експертиза, неповнолітні правопорушники, девіантна поведінка, індивідуально-психологічні особливості, профілактика, психологічна допомога.

SUMMARY

Viktoriia Shvalikovska Oleksandrivna. Peculiarities of forensic psychological examination of juvenile delinquents. - Qualification research paper on manuscript rights.

Graduation qualification work for obtaining the Master's degree in specialty 053 «Psychology» - Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, 2024.

The research method is the study of individual psychological characteristics of juvenile offenders, their emotionality.

The introduction substantiates the relevance of the topic of research on the peculiarities of forensic psychological examination of juvenile offenders.

The first chapter of the master's thesis presents the results of a theoretical analysis of the peculiarities of the forensic psychological examination of juvenile delinquents, a description of the individual psychological characteristics of juvenile delinquents. Forensic psychological examination of the individual psychological features of the personality of teenagers is characterized by the creation by a psychologist of a psychological portrait of the offender, which, in turn, will help to understand the psychological mechanism of committing this offense, and as a result, to make the correct decision by the court in this case. The reasons and main features of the manifestation of deviant behavior in adolescence are described.

The results of the empirical study of the peculiarities of the forensic psychological examination of juvenile offenders are presented in the second chapter of the master's thesis. It was revealed that juvenile delinquents are characterized by individual and psychological features that indicate high conflict, aggressiveness, indiscipline, insufficient adaptation to society and insufficient level of self-management in various situations, which provoke deviant behavior in adolescents. The obtained results allowed us to describe the general features of a teenager with manifestations of deviant behavior, which are important to consider for its elimination. The obtained empirical data were analyzed and used in the next stage of the master's work.

The third chapter of the master's thesis describes the preventive training program of psychological assistance to adolescents with aggressive behavior.

The conclusions of the master's work contain a clear statement of the theoretical and empirical results of the study of the specifics of the forensic psychological examination of juvenile offenders. The perspective of further work on improving the counseling and training program of psychological assistance to teenagers with deviant behavior.

The practical significance of the results of the study is that its main provisions and conclusions can be used in the activities of practical psychologists in the course of counseling and training work with adolescents with deviant behavior.

Key words: *teenager, forensic psychological examination, juvenile delinquents, deviant behavior, individual psychological features, prevention, psychological assistance.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ.....	14
1.1. Методологічні підходи до роботи практичного психолога у суді в справах неповнолітніх.....	14
1.2. Особливості організації та проведення судово-психологічної експертизи у справах неповнолітніх.....	18
1.3. Основні вимоги до написання психологічного портрету неповнолітнього правопорушника.....	24
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК НЕПОВНОЛІТНІХ СХИЛЬНИХ ДО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	28
2.1. Організація та процедура емпіричного дослідження неповнолітніх правопорушників.....	28
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження та їх інтерпретація.....	35
РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ.....	44
3.1. Методика організації та проведення профілактичної роботи при агресивній поведінці у підлітків.....	44
3.2. Основні прийоми та заходи впливу на профілактику агресивної поведінки у неповнолітніх правопорушників	47
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59
ДОДАТКИ.....	66

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження. У сучасному суспільстві підлітки постійно шукають різні форми самовираження та самореалізації, які не завжди є конструктивними. Підлітковий вік, безсумнівно, є ключовим періодом у розвитку особистості. Це пов'язано з тим, що в цей період змінюються такі психологічні характеристики, як особистість, поведінка, моральні переконання та світогляд. Ці зміни відбуваються на тлі фізичного розвитку і мають значний вплив на підлітка та його загальний стан. Підлітковий вік є складним і важливим періодом з точки зору фізичного розвитку, оскільки характеризується такими новоутвореннями, як усвідомлення себе дорослим, критичне ставлення до оточуючих і потреба в самоствердженні. На цьому тлі можна спостерігати неадекватні підліткові реакції, поведінку та вчинки, які суперечать загальноприйнятим соціальним нормам і правилам.

Сучасна психологія розвивається не лише для вивчення особливостей підліткового віку, а й для зменшення та попередження девіацій. Тому робота практичного психолога має бути комплексною, передбачати участь підлітка у відповідній діагностиці та різні види психологічної допомоги. Безсумнівно, що до роботи психологів, спрямованої на психологічну допомогу в подоланні девіантної поведінки підлітків, повинні активно залучатися навчальні заклади та батьки таких дітей.

На сьогоднішній день судова психологія як самостійна наука досить стрімко розвивається, а це, в свою чергу пов'язано з розвитком суспільства, де методи, завдання цієї науки досить актуальні.

Проблема поширення великої кількості злочинності, зокрема, серед підлітків досить прогресуюча, тому потрібно віднайти ті методи, які допоможуть визначити індивідуальні характеристики, соціально-психологічні особливості, дослідити розуміння осіб, скоєних ними правопорушень. Цими питаннями займається судова психологія, тобто психолог у суді, судово-психологічна експертиза.

Проблема девіантної поведінки молоді є важливою проблемою, і необхідно створити комплексну програму психологічної допомоги таким дітям, щоб зменшити поширеність девіантної поведінки і, що особливо важливо, знайти адекватні шляхи запобігання девіантній поведінці.

Тому важливим є дослідження на сучасному етапі методів, складових судової психології. Також, співпраця правоохоронців та психологів, дослідження судово-психологічної експертизи та її видів, використання даних на практиці, зокрема, дослідження неповнолітніх правопорушників, їх психологічних особливостей для запобігання вчинення ними злочинів.

Об'єкт дослідження: психологічні та індивідуальні особливості неповнолітніх правопорушників.

Предмет дослідження: особливості проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх правопорушників.

Мета роботи полягає у дослідженні індивідуально-психологічних характеристик неповнолітніх правопорушників, їх схильності.

Тому, відповідно до мети були поставлені такі **завдання:**

1. На основі теоретичних знань дослідити особистість неповнолітніх правопорушників, їх схильності та характеристики, які відносять неповнолітніх до цієї групи ризику.
2. Підібрати психодіагностичний інструментарій, методики діагностики індивідуальних особливостей неповнолітніх правопорушників.
3. Провести аналіз емпіричного дослідження індивідуальних особливостей підлітків, які схильні до правопорушення чи є правопорушниками.
4. Здійснити кореляційний аналіз.
5. Розробити тренінгову програму профілактичної роботи при агресивній поведінці у підлітків.

Методи дослідження: для досягнення поставленої мети і вирішення завдань було використано комплекс методів: теоретичні – аналіз, синтез, абстрагування; психодіагностичні – тестування методика «Тип поведінкової

активності» (Л. Вассермана та Н. Гуменюка); «Методика визначення акцентуацій характеру» Леонгарда – Смішека; методика «Визначення рівня нервово-психічної стійкості» (Ю. Рибников); «Діагностика домінуючої емоційної модальності підлітків» (Л. Рабинович в модифікації Т. Сирицо); математичні методи кількісної і якісної обробки результатів дослідження.

База дослідження: Відповідно, до етичних норм, база дослідження школа залишиться анонімною. Проте, дослідження проводилося на вибірці підлітків, учнів ліцеїв.

Новизна дослідження: Вперше порушено проблему судової психології в сфері судового процесу над неповнолітніми, значення судово-психологічної експертизи при дослідженні особливостей неповнолітніх правопорушників та осіб схильних до правопорушення.

Практична значущість одержаних результатів полягає у ефективному вдосконаленні співпраці між правоохоронними органами та психологами; детальному дослідженні неповнолітніх злочинців та осіб з такими схильностями; у можливості зменшення правопорушення серед такої категорії осіб.

Апробація результатів дослідження. Основні положення магістерської роботи, її результати та висновки знайшли своє відображення в публікаціях, доповідях. Результати дослідження були представлені та таких міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій: Науково-практичний семінар з міжнародною участю: XVII «Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні» (м. Луцьк, 25-26 жовтня 2023 р.); міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості (м. Луцьк, 25-26 березня 2024 р.).

Основні положення роботи викладені у таких публікаціях:

1. Шваліковська В., Магдисюк Л. Психологічні особливості промови адвоката у судовому засіданні. *Актуальні проблеми практичної психології у Волинському регіоні*. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. С. 145-148.

Структура та обсяг роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів та додатків. Містить 12 рисунків та 7 таблиці. Список рекомендованих джерел налічує 62 найменування.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

1.1. **Методологічні підходи до роботи практичного психолога у суді в справах неповнолітніх**

Сучасні психологічні дослідження, що базуються на експериментальних та теоретичних аспектах вивчення девіантної поведінки, не дають чіткого визначення сутності поняття «девіантна поведінка», але науковці трактують його, виходячи з поняття «норма». Таким чином, девіантна поведінка визначається як поведінка, що не відповідає нормам і відхиляється від них [28].

Досить поширена практика використання судово-психологічної експертизи під час судового процесу, як докази по справах неповнолітніх. Цими питаннями займається судова психологія і є тією наукою, яка допомагає вирішувати широкий спектр юридичних проблем, таких як психологія прийняття рішень, надійність свідчень, мотиви злочинної поведінки та вплив людської пам'яті на свідчення очевидців. А для того, щоб отримати повну інформацію, судова психологія використовує специфічні методи, які є досить ефективними і постійно вдосконалюються для того, щоб отримана інформація була максимально достовірною і науково обґрунтованою [30].

Перш за все, слід сказати, що практичні психологи, перебуваючи в суді, використовують методи, які застосовуються в загальній психології. Головне, що ці методи є фундаментальними і їх поєднання в роботі є доречним і, звичайно, необхідним.

До таких методів відносимо [30]:

1. Метод бесіди (інтерв'ю).

2. Метод спостереження.
3. Когнітивне опитування.
4. Анкетний метод.
5. Метод експерименту.
6. Складання психологічного портрету (у нашому випадку – злочинця, свідка, потерпілого).

Попередньо перераховані методи є основними у роботі практичного психолога у юридичній сфері. Усі вони мають певну характеристику і різноманітне використання та поєднання і, звичайно ж, досить важливі при роботі з підлітками, оскільки, робота з такими особами є досить важкою і потрібно використовувати знання з різних психологічних дисциплін: вікова психологія, експериментальна психологія, психологія пізнавальних процесів, психодіагностика [10; 30].

Процедура проведення методу когнітивного опитування полягає у тому, що психолог у присутності адвоката чи іншої особи або сам на сам з особою детально розповідає про всі події, що відбулися, і намагається прийняти рішення. Важливо також знати обставини, емоції та психологічний стан людини, в якому вона перебувала в певний момент. Тому психолог-практик ставить уточнюючі запитання і запитує про те, що найбільше цікавить і на що варто звернути увагу [3; 8; 30].

Важливим методом в роботі практичного психолога є бесіда (інтерв'ю), тому що дозволяє встановити контакт з особою, яка підозрюється в злочині чи потерпілим. А встановлення контакту з підлітком є досить важким, проте, коли це вдається зробити, то психолог відверто та мінімально травматично може отримати інформацію про скоєний злочин. Варто зауважити, що цей метод (бесіда (інтерв'ю)), практичний психолог використовує переважно на початку розслідування. Тому, питання повинні бути лаконічними і зрозумілими. Важливо те, що перед його проведенням потрібно підготувати питання, але можливо, інтерв'ю пройде спонтанно. Метод бесіди дозволяє отримати інформацію про особистість, її ціннісні установки, коло

спілкування, самооцінку, визначити соціальне середовище, вподобання тощо. Потрібно сказати, що метод інтерв'ю застосовується на початку роботи, а пізніше сам психолог може проводити бесіду у будь-який час і неодноразово [3; 4].

Також, до підпункту цього методу можна віднести біографічний метод, який дозволить психологу отримати інформацію про підозрюваного з таких джерел як: особисті щоденники, різноманітні документи, медичні книги, коло спілкування [3; 16; 36].

Метод спостереження є досить цікавим і результативним у роботі психолога у суді. Він дозволяє спостерігати за реакціями підозрюваних підлітків, за неповнолітніми свідками у суді чи досудовому слідстві, їх поведінкою, жестикуляцією, мімікою. Психолог обов'язково фіксує побачене і пізніше – за допомогою інших методів, може підтвердити чи спростувати отримані дані.

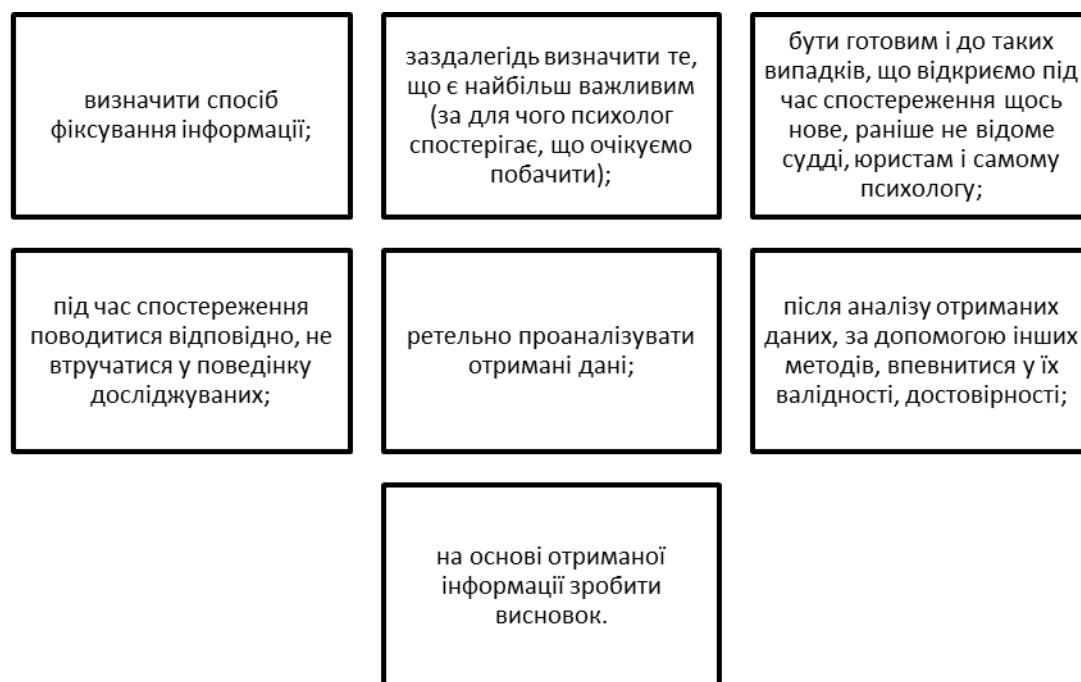

Рис. 1.1. Програми дій

Існує два типи спостереження: відкрите спостереження і приховане спостереження. Психологи обирають, який із них використовувати, залежно від досліджуваної ситуації [4; 23].

Анкетні методи використовують дуже часто, оскільки вони дають змогу використовувати відкриті або закриті запитання, тобто стислі й докладні. Під час використання методу анкетування важливо підібрати запитання так, щоб вони були зрозумілі психологу. Основний недолік цього методу полягає в тому, що психолог не може спілкуватися з випробовуваним віч-на-віч. Однак, як уже зазначалося раніше, у роботі психологів у суді бажано використовувати кілька методів, щоб результати були точними та достовірними. Робота з неповнолітніми дуже складна і потребує підготовки та продуманого планування програми роботи. Анкетні методи дають змогу паралельно опитувати безліч людей, включно з потерпілими, свідками та підозрюваними, що дає змогу виявити конкретні моменти (неправдиві свідчення, послідовність подій) під час опрацювання результатів [3; 30].

Іншими словами, саме причинно-наслідковий зв'язок дає змогу психологам зрозуміти, чому було скоєно злочин і що підштовхнуло неповнолітнього до вчинення того чи іншого злочину. З цієї причини часто проводять слідчі експерименти, які передбачають відтворення інциденту і виявлення психологічних причин злочину [4].

Експеримент – це система спільної діяльності експериментатора (психолога) і піддослідних (підозрюваних і свідків), яка дає змогу психологові дізнатися про особливості психології випробовуваних, їхню діяльність, їхні особистісні якості. Таким чином, існує два види експериментів: лабораторні та природні. І кожен із них використовується в певних умовах і підходить для конкретних ситуацій. Іншими словами, основна мета експериментів психологів у процесах і досудових розслідуваннях – виявити реакції особистості на різні вчинки, тобто визначити основні психічні реакції, що призвели до вчинення злочину [10]. Найважливішим аспектом роботи психолога в юридичній сфері є вміння точно

Зокрема, це означає використання методів, що дають змогу скласти психологічний портрет людини. Для цього необхідно проаналізувати

аналогічні злочини, скоєні в минулому, і знайти тип людини, яка, найімовірніше, вчинить злочин. Однак це заключний етап створення психологічного портрета. Спочатку психолог має проаналізувати інформацію, отриману іншими методами, такими як бесіди, інтерв'ю, тести, опитування, експерименти та спостереження. Крім того, враховуються дані, отримані за зовнішніми ознаками психологічної інформації: мова, міміка, жести, поза, пантоміміка, зовнішній вигляд і анатомічні особливості образу тіла. Усі ці дані ретельно аналізуються, і на закінчення складається психологічний портрет [4; 16].

Для практикуючих психологів у суді важливим є вмiле поєднання перерахованих вище методів [27]. Психологи повинні володіти когнітивною відповідальністю в такій роботі, оскільки неповнолітні належать до досить складної популяції [4; 30]. Вони також повинні бути незалежні від зовнішніх обставин і людських чинників. Інакше кажучи, вони завжди мають бути об'єктивними і ні від кого не залежати.

1.2. Судово-психологічна експертиза у справах неповнолітніх

Проблема значущості судово-психологічної експертизи як важливого елементу слідства, набуває дедалі більшого розповсюдження в Україні. На сьогоднішній день, на цю тему звертають увагу все більше в правоохоронних органах та спеціалісти у сфері психології. Зокрема, замислюються над взаємною співпрацею у вирішенні конкретних правопорушень скоєних особами. Тобто, як певні психологічні характеристики впливають на поведінку особистості під час вчинення правопорушення [26].

Судово-психологічна експертиза характеризується методами, цілями, завданнями і об'єктом дослідження. Але, важливим є те, що цей вид експертизи проводиться під час судового розгляду справи на підставі

відповідного рішення. Судово-психологічна експертиза є обов'язкова, коли потрібно вирішити певні питання суто психологічної компетенції [27].

Також вона проводиться тоді, коли є спеціальна експертна група, спеціалісти якої допоможуть забезпечити якісне, достовірне виконання поставлених завдань судово-психологічної експертизи [12; 29].

Судово-психологічна експертиза дозволяє отримати дані про поведінку людей, про особливості їх психічної діяльності, які мають важливе значення для створення, обґрунтування судово-правових висновків. На сьогоднішній день у психологічній практиці існують уже чіткі можливості для проведення судово-психологічної експертизи.

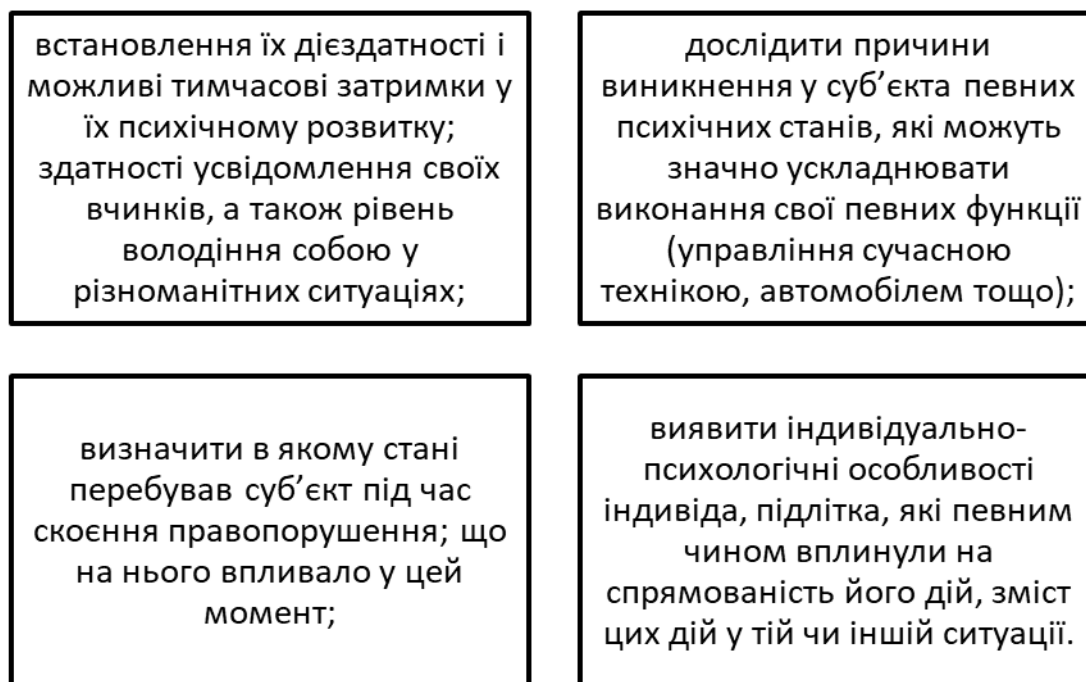

Рис. 1.2. Завдання судово-психологічної експертизи які стосуються і неповнолітніх

Індивідуально-психологічні особливості, дії осіб, які не виходять за межі норми – це предмет вивчення судово-психологічної експертизи. При проведенні даного виду судової експертизи, використовують різноманітні методи [3; 16].

До них відносимо: лабораторний, природний експерименти, а також спеціальні методи: спостереження, інтерв'ю, ретроспективний аналіз

зовнішніх ознак поведінки, вивчення матеріалів справи, тести, вивчення продуктів діяльності [9; 27].

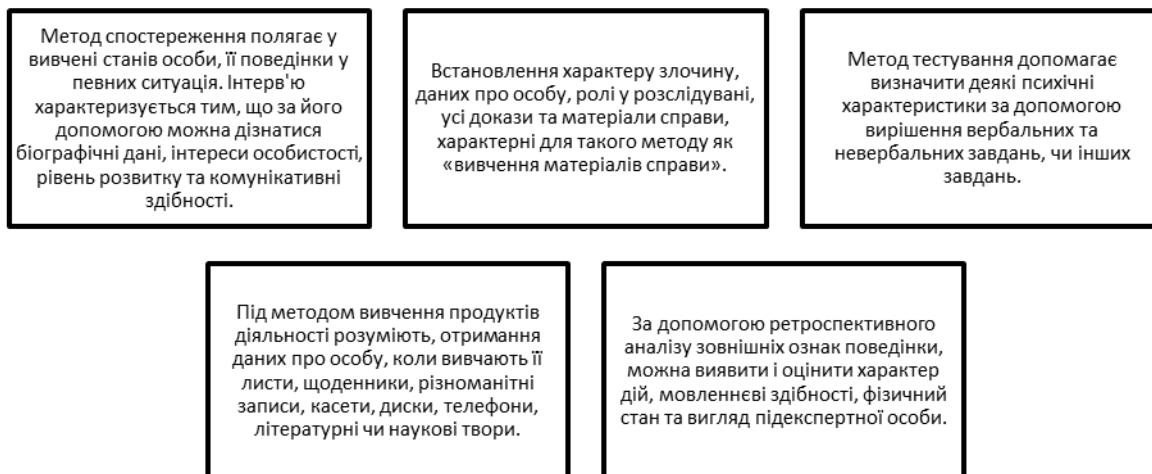

Рис. 1.3. Інформативність методів діагностики

Саме за допомогою вище перелічених методів, які використовуються під час дослідження, можна встановити окремі важливі факти, котрі допоможуть у слідстві та при винесенні вироку обвинувачуваним [8; 26].

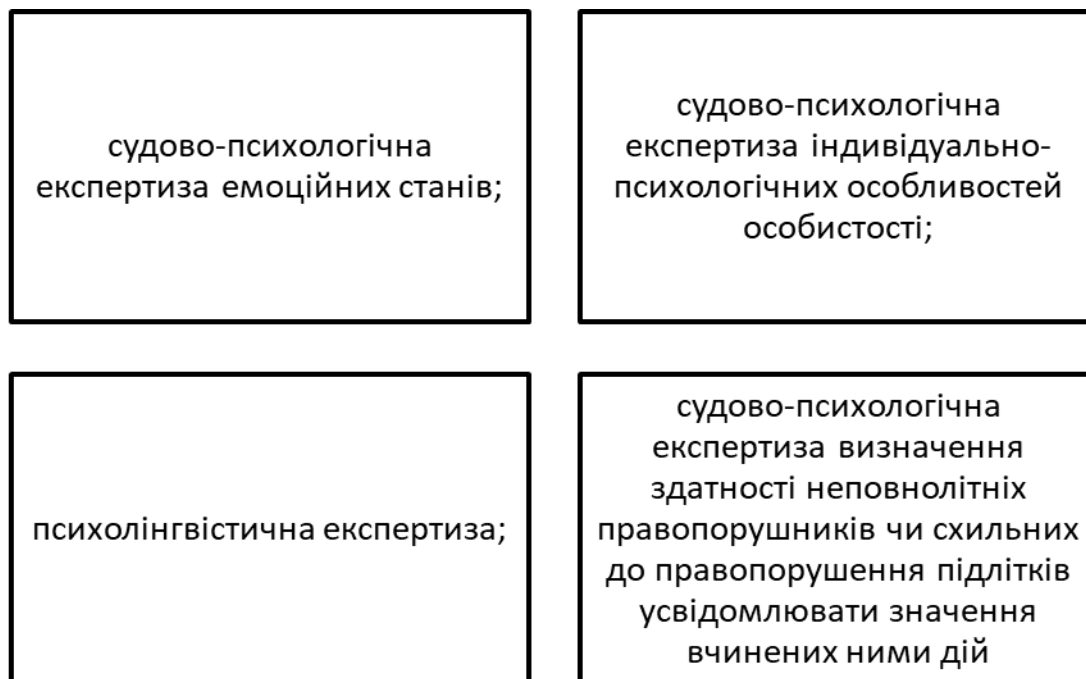

Рис. 1.4. Види судово-психологічної експертизи

Судово-психологічну експертизу емоційного стану проводять у тих випадках, коли необхідно кваліфікувати дії професіонала або обвинуваченого підлітка як вчинені в стані емоційного стресу, тобто у фізіологічному емоційному стані. Зрозуміло, якщо психолог переконає в цьому суд, це може бути використано як пом'якшувальна обставина в розслідуванні щодо обвинуваченого. Варто зазначити, що в психології під терміном «емоція» розуміють короткочасний емоційний стан, що передбачає певне відхилення від «норми» поведінки, почуттів і психологічної залученості. Такі стани можуть виникати в міжособистісних конфліктах або в екстремальних ситуаціях.

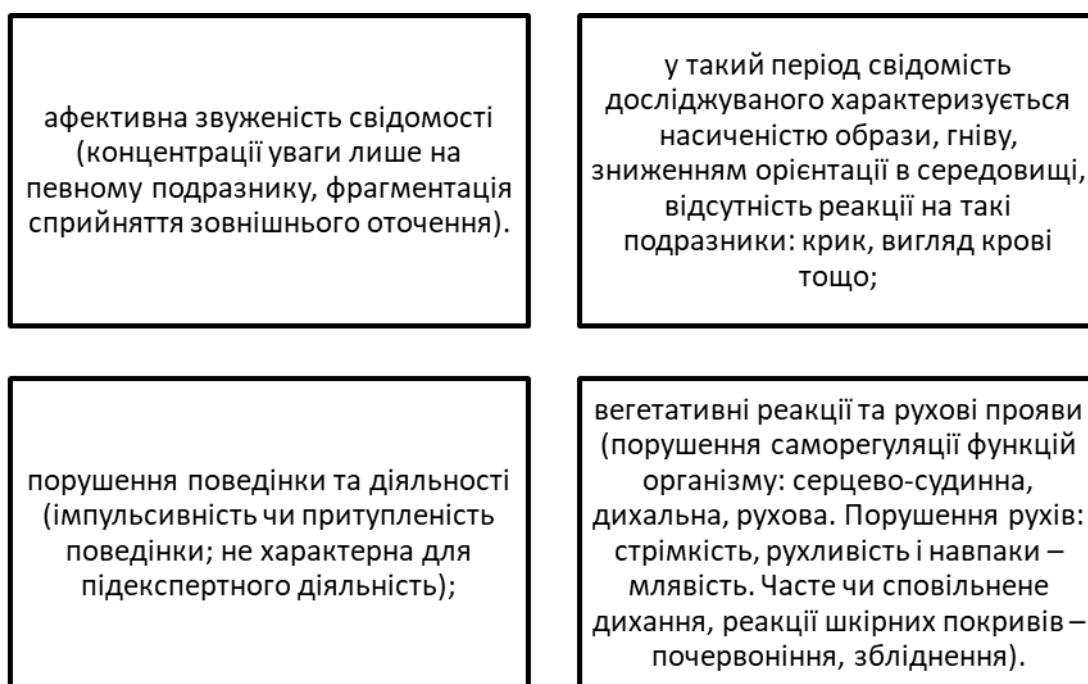

Рис. 1.5. Інформативні ознаки перебування підексперта у такому емоційному стані під час вчинення конкретної дії

Судово-психологічна експертиза індивідуально-психологічних особливостей неповнолітніх характеризується тим, що психологи складають психологічний портрет злочинця [3; 4; 30].

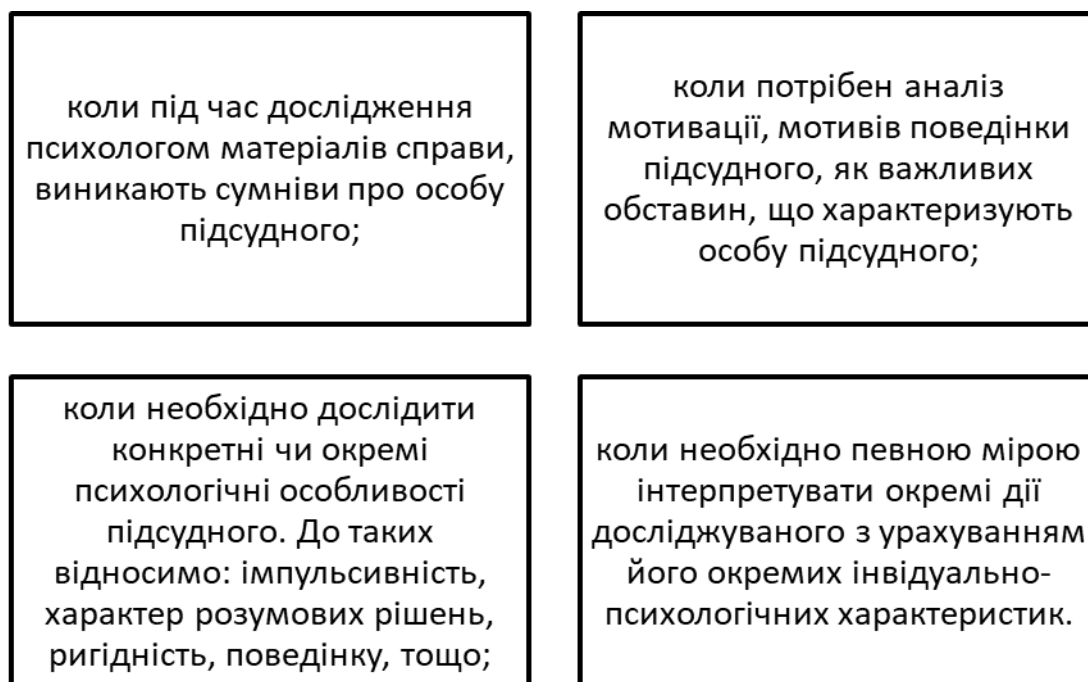

Рис. 1.6. Обставини при яких проводиться СПЕ

Об'єктом психолінгвістичної експертизи є документація у конкретній кримінальній справі. Цей вид судової психолінгвістичної експертизи також пов'язаний з дослідженням почерку (почеркознавча експертиза). Великий інтерес представляє те, що психолінгвісти володіють здатністю встановлювати авторство друкованих текстів, для чого вивчають емоційний стан та індивідуальні особливості даного тексту, порівнюючи його з конкретним екземпляром. Це досить складний вид експертизи, але оскільки в нашій країні він має велике значення, то в країні є грамотні психолінгвісти і психологи, які займаються цим видом судової експертизи.

Є певні ознаки мови, за якими психолінгвісти можуть визначити сферу психічної діяльності свідків, обвинувачених, яка в свою чергу вкаже навіть на певну недугу, від якої страждає людина. Це може проявитися як і в усній, так і в письмовій формі [16].

Цей вид експертизи має проводитися після аналізу почерку, а дані психолінгвістичної експертизи також використовуються судом як доказ у матеріалах справи [4; 27; 29].

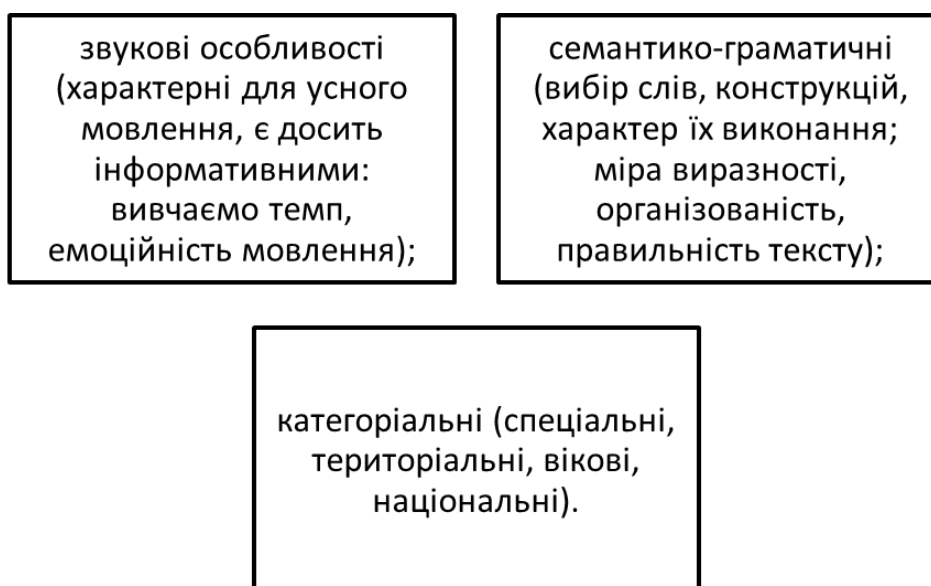

Рис. 1.7. Ознаки мови, які можуть встановити психолінгвістик

Під час проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх правопорушників важливо визначити ступінь розуміння й усвідомлення ними своєї поведінки. І під час таких експертиз у неповнолітніх часто виявляють різні ознаки розумової відсталості, що, своєю чергою, впливає на розуміння ними вчиненого.

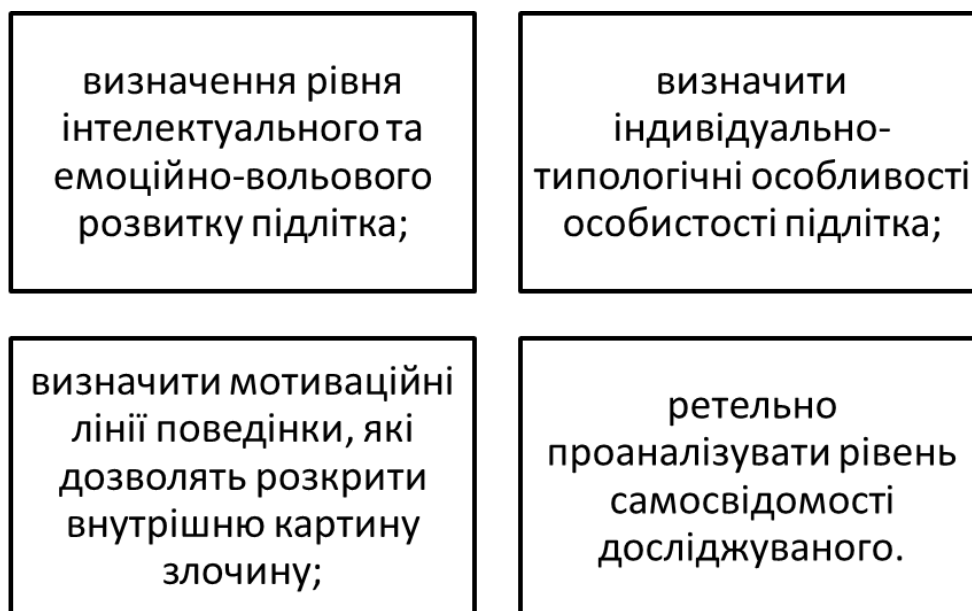

Рис. 1.8. Встановлення характеристик психолога під час проведення експертизи

Таким чином, психологу важливо опрацювати інформацію про умови життя підлітка, його правову обізнаність, самооцінку, виховання, захоплення та оточення. Характеристики, які психолог може визначити за допомогою

методу інтерв'ю, також надають важливу інформацію для розслідування. А саме: мета правопорушення, скоєного молодого людиною, та співвідношення між цією метою і засобами її досягнення, які використовував молодий обвинувачений. І зокрема, стабільність мети та її визначеність під час вчинення конкретного правопорушення.

1.3. Основні вимоги до написання психологічного портрету неповнолітнього правопорушника

Підлітковий вік характеризується різними змінами в усіх сферах розвитку. Саме в цей період відбувається перехід від так званих стосунків «дитина-дорослий» до абсолютно нового типу стосунків – спілкування «дорослий-дорослий». Сприятливий перехід до нового типу стосунків можливий у тому разі, якщо дорослі виявляють ініціативу в перебудові свого ставлення до підлітка, тобто приймають усі зміни та світогляд підлітка. Однак, на жаль, зазвичай відбувається зворотнє. Підлітки відчужуються від дорослих, бо їм бракує розуміння та підтримки, яких вони потребують на цьому етапі життя. Таким чином, підлітки створюють свою власну сферу інтимного спілкування та комфортне середовище, але нав'язлива увага дорослих призводить до бунтарства, а воно, своєю чергою, до девіантної поведінки та правопорушень. Хоча важливо надавати підліткам можливості для самовираження, стосунків і саморозвитку, і підтримка, звісно, необхідна, надмірна опіка чи критика неприпустимі. Таким чином, основними психологічними потребами підлітків є потреба у спілкуванні з однолітками, потреба в автономії та незалежності, а також визнання прав з боку оточуючих [6].

Вікова класифікація Д. Елькіна ґрунтується на таких ідеях [6]:

1. кожному віковому етапу відповідає певний вид навчальної діяльності як особливий і якісно специфічний період життя людини

2. зміни в типі навчальної діяльності характеризують зміну вікових етапів.

3. у кожній навчальній діяльності виникає і формується психічне утворення, послідовність якого створює єдність психічного розвитку дитини [5; 7; 55].

Підлітковий вік характеризується вступом дитини в якісно нову соціальну позицію, пошуком свого місця в суспільстві. Підлітки починають інтенсивно розмірковувати про себе, інших і суспільство, набувають нових смислів і значущості для сім'ї, школи та однолітків. Порівнюючи себе з дорослими та маленькими дітьми, підлітки доходять висновку, що вони вже не діти, а дорослі. Таким чином, якщо всі поетапні процеси протікають без відхилень, розвиток особистості відбувається гармонійно, а негативні симптоми, такі як.

Важливо враховувати вплив минулого періоду на загальний розвиток особистості підлітка, оскільки він також може бути причиною протиправної та антисоціальної поведінки на цьому етапі розвитку.

До чинників, що сприяють виникненню такої поведінки та формують психологічний портрет неповнолітнього правопорушника, належать такі [16]:

1) аморальна поведінка одного або обох батьків (пияцтво, скандали, сексуальна розбещеність);

2) відсутність контролю за поведінкою і вихованням дитини, унаслідок чого вона поводить себе егоїстично або потрапляє під вплив вуличних торговців чи дітей із негативними нахилами (старших дітей);

3) відсутність батьків і опіка з боку близьких родичів або опікунів, не готових виконувати ці функції (використання антивиховних методів впливу на особистість);

4) неадекватна організація виховного процесу в дитячих будинках (відсутність підготовки педагогів до виховної роботи з такими дітьми, утиск молодших дітей старшими) [6].

Психологічний портрет неповнолітніх правопорушників має такі характеристики [6; 16]:

1. рівень моральної та правової соціалізації;
2. порушення в емоційній та вольовій сферах;
3. спотворення в мотиваційній сфері особистості;
4. специфічні риси особистості (виділено нами);
5. рівень інтелектуального розвитку;
6. психологічні характеристики особистості [6; 16].

Кожна з перерахованих характеристик дуже важлива під час роботи з такими дітьми, тому необхідно розуміти, що має на увазі кожна з них. Соціалізація (від латинського *socialis* – «суспільство») – це процес, під час якого індивіди набувають знань, досвіду, норм і цінностей і включаються в систему соціальних зв'язків і відносин, необхідних для формування та життя в даному суспільстві [11].

Соціалізація – це засвоєння соціального досвіду та його «перерозподіл» на рівень індивідуальних установок і орієнтацій. Визначальним фактором цього процесу є різноманітність видів діяльності та поведінки індивідів, що пов'язано з розширенням і ускладненням соціальних зв'язків і відносин, а також специфічною спрямованістю соціальної активності. Правова соціалізація особистості – це процес її входження в систему об'єктивно існуючих соціальних і правових зв'язків та відносин. У психологічному аспекті вона тісно пов'язана з формуванням системи рис і якостей, а також механізмів саморегуляції поведінки особистості, необхідних для адаптації людини до особливостей поведінки і відносин у правовому полі та забезпечення соціально позитивної правової поведінки [2].

Риси особистості відображають стилі поведінки та емоційні реакції, тобто те, як людина поводиться, а риси характеру відображають те, заради чого людина діє. Те саме стосується особистості та характеру неповнолітніх правопорушників (багато хороших рис характеру можуть поєднуватися зі злочинною поведінкою) [6].

Слід зазначити, що неусвідомлені мотиви злочинної поведінки деяких неповнолітніх є важливими. Існує багато причин неусвідомлених мотивів злочинної поведінки. В основному це залежить від особливостей розвитку особистості. Неусвідомлені мотиви можуть бути пов'язані з неадекватною самооцінкою неповнолітнього правопорушника і, в багатьох випадках, з неузгодженою структурою особистості. У деяких випадках неусвідомлені мотиви злочинної поведінки мають компенсаторний характер і часто пов'язані з розвитком у підлітка почуття неповноцінності, викликаного нерозумінням і приниженням у сім'ї [22].

Молодіжна злочинність є груповою. Підлітки шукають коло однолітків і розуміння, що не завжди є правильним рішенням, оскільки, вступивши в організацію, їм важко вийти з неї самостійно [50]. Саме тому необхідно свідомо змінювати дискордантну структуру особистості, сформовану під впливом факторів, що складають психологічний портрет неповнолітнього правопорушника.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК НЕПОВНОЛІТНІХ СХИЛЬНИХ ДО ПРАВОПОРУШЕННЯ

2.1. Організація та процедура емпіричного дослідження неповнолітніх правопорушників

Організація емпіричного дослідження індивідуальних особливостей неповнолітніх правопорушників та підлітків схильних до правопорушення відбувалася у такі етапи.

На першому етапі здійснювався теоретичний аналіз проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітніх. Вивчався стан досліджуваного питання, методи судово-психологічної експертизи, співпраця правоохоронців та психологів, аспекти роботи психолога у суді.

Другий етап характеризується емпіричним дослідженням даної категорії підлітків, їх індивідуальних характеристик та особливостей, психологічного портрету. Діагностика включала в себе проведення таких методик [10; 12; 18]:

- 1) методика «Тип поведінкової активності» (Л. Вассермана та Н. Гуменюка);
- 2) «Методика визначення акцентуацій характеру» Леонгарда – Шмішека;
- 3) методика «Визначення рівня нервово-психічної стійкості» (Ю. Рибников).
- 4) «Діагностика домінуючої емоційної модальності підлітків» (Л. Рабинович в модифікації Т. Сирицо).

Організація даного етапу складалася з підбору методик, які є найкращими та інформативними при проведенні дослідження психологом у суді з неповнолітніми правопорушниками, з розробки бланків методик емпіричного вивчення, інструкцій для респондентів та безпосереднім проведенням тестування.

Наступним було здійснення аналізу отриманих даних на третьому етапі було визначено психологічні особливості підлітків-правопорушників, який тип поведінки їм характерний, з'ясований емоційний стан, психологічна стійкість. Також ці результати представлені у вигляді діаграм, ми також провели кореляційний аналіз отриманих даних за методиками.

Дослідження проводилось протягом листопада 2023 по червень 2024 року на базі навчальної установи. В якості досліджуваних узяли участь школярі загалом, 30 осіб. Емпіричне дослідження реалізовувалося на основі анкетування підлітків, котрі є на обліку навчального закладу та правоохоронних органах, схильні і вчиняли певні злочини. Вікові критерії є відповідними: 14 – 16 років, вибірка 60 осіб, ці особи скоювали певні правопорушення, характеризуються девіантною поведінкою, агресивністю, неуспішністю у навчанні. А такий вибір зумовлений прагненням «довести» важливість судово-психологічної експертизи при роботі з такою категорією підлітків, вдосконаленням співпраці між психологами та правоохоронцями для зменшення кількості злочинності серед підлітків.

Методичний інструментарій для емпіричного дослідження [10; 12]:

1. **Методика «Тип поведінкової активності»(Л. Вассермана та Н. Гуменюка).** Дана тестова методика призначена для діагностики типу поведінки людини, загального рівня її активності та зумовлених цим особистісних особливостей. Стимулюючий матеріал представлений у вигляді 61 питання. Кожна відповідь має різну вагову навантаження від 1 до 13 балів.

Залежно від загальної кількості набраних балів досліджувані може бути віднесені до того чи іншого типу поведінки (прямопропорційно кількості

набраних балів, починаючи від мінімального – тип А, до максимальних значень – тип Б).

Якщо кількість набраних балів не перевищує 167, то з високою вірогідністю діагностується тип із найбільш вираженою поведінковою активністю – тип А;

168 – 335 балів – висока ймовірність діагностування поведінкових тенденцій типу – А (умовно – А 1); 336 – 459 – діагностується проміжний (перехідний) тип особистісної активності – тип АБ; 460 – 626 балів – діагностується певна тенденція до поведінкової активності типу – Б (умовно – Б 1); 627 балів і вище – діагностується з високою ймовірністю виражений поведінковий тип особистісної активності – тип Б.

Інтерпретація результатів: *Для випробовуваних з вираженою поведінковою активністю – тип А, характерні:* перебільшена потреба в діяльності, ініціативність, невміння відволіктися від роботи, розслабитися; постійна напруга душевних і фізичних сил в боротьбі за успіх, висока мотивація досягнення при незадоволеності досягнутим, наполегливість і надмірна активність у досягненні мети, нерідко відразу в декількох областях життєдіяльності, небажання відмовитися від досягнення мети, незважаючи на «поразки»; невміння і небажання виконувати щоденну, ґрунтовну і одноманітну роботу; нездатність до тривалої і стійкої концентрації уваги; нетерплячість, прагнення робити все швидко, імпульсивність, емоційна нестриманість в суперечках, невміння до кінця вислухати співрозмовника; змагальність, схильність до суперництва і визнанням, амбітність, агресивність по відношенню до суб'єктів, що протидіє здійсненню планів; прагнення до домінування в колективі або компаніях. *Для осіб, у яких діагностується тенденція до поведінкової активності типу А 1, характерні:* підвищена ділова активність, напористість, захопленість роботою, цілеспрямованість.

Брак часу відпочинку компенсується, певною мірою, ощадливістю та вмінням вибрати головний напрямок діяльності, нестійкість настрою і

поведінки в стресових ситуаціях; прагнення до змагальності; при обставинах, що перешкоджають виконанню намічених планів, легко виникає тривога, знижується рівень контролю особистості, але долається вольовим зусиллям. *Для осіб, у яких діагностується проміжний (перехідний) тип поведінкової активності – АБ* характерно прагнення: збалансувати ділову активність, напружену роботу зі зміною занять і вміло організованим відпочинком; моторика і мовна експресія помірно виражені. Для них характерна емоційна стабільність в поведінці, відносна стійкість до дії стресогенних чинників, добра пристосованість до різних видів діяльності. *Для осіб, у яких діагностується певна тенденція до поведінкової активності типу Б1,* характерна раціональність.

2. **«Методика визначення акцентуацій характеру» Леонгарда – Шмішека:** призначена для діагностики акцентуованих типів особистості, що реалізує типологічний підхід до її вивчення, було опубліковано Р.Шмішеком 1970 року. Опитувальник складається з 88 запитань, на які можна відповісти «так» або «ні». Також було розроблено скорочений варіант цього опитувальника (за класифікацією К. Леонгарда), і акцентуовані типи особистості за цією методикою можна розділити на такі десять типів.

Демонстративний тип (характеризується підвищеною здатністю до витіснення).

Педантичний тип (особи цього типу відрізняються підвищеною ригідністю, інертністю психічних процесів, нездатність до витіснення травмуючих переживань).

Застрагаючий тип. (Характерна надмірна стійкість афекту). Збудливий тип. (Підвищена імпульсивність, ослаблення контролю над потягами і спонуканнями).

Гіпертимний тип. (Підвищений фон настрою у поєднанні з оптимізмом і високою активністю).

Дистимічний тип. (Знижений фон настрою, песимізм, фіксація тіньових сторін життя, загальмованість).

Тривожно-боязливий. (Схильність до страхів, боязкість і лякливість).

Циклотимічний тип. (Зміна гіпертимічних і дистимічних фаз).

Афективно-екзальтований. (Легкість переходу від стану до захоплення станом печалі. Захват і печаль основні супутні цього типу стану).

Емотивний тип. (Споріднена афективно-екзальтованому, але прояви не настільки бурхливі. Особи цього типу відрізняються особливою вразливістю й чутливістю).

Максимальний показник по кожному типу акцентуації – 24 бали.

3. Методика «Визначення рівня нервово-психічної стійкості» (Ю. Рибников) Методика містить 84 запитання, на кожне з яких пропонується дати відповідь «так» або «ні». Результати обстеження визначаються за 10-бальною шкалою, на підставі чого можна зробити висновок про рівень нейропсихологічної стійкості. Тест може проводитися як індивідуально, так і в групах. Тест займає загалом 20 хвилин. Методика містить у собі дві шкали: шкалу надійності та шкалу нейропсихологічної стійкості. Результати обробляються за першою шкалою. Якщо сумарний бал за цією шкалою перевищує 10 балів, друга шкала не оцінюється, а результати тесту вважаються недостовірними. Бали за другою шкалою отримують шляхом простого додавання позитивних і негативних відповідей, що відповідають ключу.

Таблиця 2.1

Ключ до методики «Визначення рівня нервово-психічної стійкості»

(Ю. Рибников)

Шкала надійності	Шкала нервово-психічної нестійкості	
Ні (-)	Так (+)	Ні (-)
1 4 6 8 9 11 15 17 18 22	3 5 7 10 16 20 26 27 29	2 12 13 14 19 21 23 24 28
25 31 34 36 43	32 33 35 37 40 41 42 44	30 38 39 46 54 55 58 61 68
	45 47 48 49 50 51 52 53	
	56 57 59 60 62 63 64 65	

	66 67 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84	
--	---	--

На основі результатів отримуємо оцінку за 10 бальною шкалою.

Таблиця 2.2

**Шкала методики «Визначення рівня нервово-психічної стійкості»
(Ю. Рибников)**

Сума інформативних відповідей за шкалою нервово-психічної стійкості	Оцінка результатів за 10-бальною шкалою	Група нервово-психічної стійкості (Н.П.С.)	Прогноз
5 і менше 6	10 9	1. Висока нервово-психічна стійкість	Благоприємний
7-8 9-10 11-13	8 7 6	2. Добра нервово-психічна стійкість	Благоприємний
14-17 18-22 23-28	5 4 3	3. Задовільна нервово-психічна стійкість	Благоприємний
29-32 33 і більше	2 1	4. Незадовільна нервово-психічна стійкість	Неблагоприємний

4. Діагностика домінуючої емоційної модальності підлітків (Л. Рабінович в модифікації Т. Сирицо)

Опитувальник вимірює частоту й інтенсивність переживання суб'єктом основних чотирьох емоцій. (Емоції грають роль регуляторів людського спілкування). Через емоції виражається специфіка людської активності. У контактах з навколишніми по міміці, жестах, мовним інтонаціям можна судити про внутрішній стан і переживання співрозмовника, враховувати їх в своїх вчинках від чого багато в чому буде залежати характер і вихід ділових і особистих бесід.

Центральний клас емоційності як ведучої і стійкої компоненти особистості складає якість – модальність емоцій: радість – модальність, пов'язана з позитивними світовідчуттями; гнів – модальність, пов'язана з критичним сприйняттям світу; страх – модальність, пов'язана з очікуванням невдач і загрози від навколишніх; смуток – модальність, пов'язана з відстороненістю від зовнішнього світу і «відходом в себе». Негативні модальності можуть провокувати поведінку, яка відходить від норми, може принести шкоду як і собі, так і оточенню. Відповідно, обрахувавши результати методики можна визначити приналежність особистості до певного типу :

1 тип характеризується домінуванням однієї первинної емоції Радість, що виражається у високій мірі життєрадісності, оптимізму, відсутністю схильності до страху і гніву.

2 тип характеризується домінуванням емоцій Гніву (неприйняттям інших, агресією, афектом) на фоні відносно рідких переживання емоції іншої якості.

3 тип характеризується поєднанням Радості і Гніву, що є найбільш типовим для чоловічого емоційного складу особистості.

4 тип характеризується поєднанням Радості і страху, що найбільш виражено в структурі емоційності жінок.

5 тип характеризується поєднанням смутку і страху, найчастіше зустрічається серед добре успішних учениць, рідше за учнів.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження та їх інтерпретація

Отримані результати під час обробки дають змогу зробити конкретні висновки про категорію досліджуваних, їх особистісні характеристики.

Після обробки результатів методики «Тип поведінкової активності» (Л. Вассермана та Н. Гуменюка) по групі досліджуваних було отримано такі результати:

Тип А – 15 осіб; Тип А1 – 9 осіб; Тип АБ – 6 осіб; Тип Б1 – 0 осіб ; Тип Б – 0 осіб.

Таким чином, переважає тип А, який характеризується нездатністю до тривалої і стійкої концентрації уваги; нетерплячістю, прагненням робити все швидко, імпульсивністю, емоційною нестриманістю в суперечках, невмінням до кінця вислухати співрозмовника; певною агресивною поведінкою. Такі підлітки люблять бути лідерами за будяку ціну.

Певна кількість досліджуваних характеризується типом А1, тобто перехідним, такі досліджувані менш агресивні, проявляють ділову ініціативу, проте, люблять боротися будь-якими методами. Також, їх емоційна сфера є нестабільною (часті перепади настрою).

Лише 6 досліджуваних відносяться до типу АБ, тобто загалом «перехідний тип». Час від часу проявляється агресивна поведінка, бажання суперечок, боротьби, але вміють контролювати себе, свої емоції, цілеспрямовані та відкриті.

Потрібно сказати, що типи Б1 та Б не виявлено, такі особи характеризувалися б раціональною поведінкою.

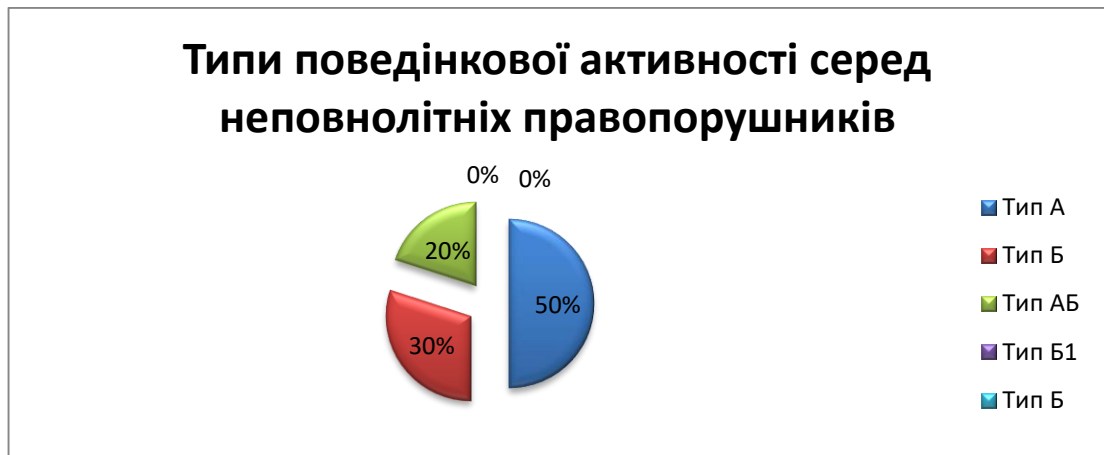

Рис. 2.1. Відсоткове співвідношення типів поведінкової активності неповнолітніх правопорушників, %

За допомогою методики «Методика визначення акцентуацій характеру» Леонгарда – Шмішека вдалося виділити тип акцентуації особистості кожного з досліджуваних, дослідити особистісні характеристики, порівняти і визначити який тип акцентуації переважає.

Рис. 2.2. Відсоткове співвідношення типів акцентуації особистості, %

Отже, можемо бачити, що переважає збудливий тип. Також, у більшості проявляється однаково емотивний та дистимічний тип.

Поширеним є педантичний тип, а всі інші проявляються досить рідко. Варто зазначити, що у більшості досліджуваних проявляються декілька типів, тобто тих, котрі більше переважають у групі.

Збудливий тип характеризується нестабільною емоційною сферою, бездіяльністю, неврівноваженістю, схильністю до девіантної поведінки. Емотивний тип часто керується емоціями у всіх починаннях і характеризується збудливістю та емоційністю, без раціонального мислення. І навпаки, дистимічний тип характеризується негативним настроєм, депресією та емоційним притупленням.

Педантичний тип: ригідність інертність, такі досліджувані важко переживають складні ситуації, досить травматичні, і як наслідок – агресивно реагують у відповідь.

Таблиця 2.3

Кількісна характеристика осіб з певним типом акцентуації особистості

Демонс тративн ий – 14	Педа нтичн ий – 4	Застр ягаюч ий – 0	Збуд ливи й – 16	Гіпер тимн ий – 3	Дист имічн ий – 4	Три вож но – бояз ливи й – 0	Цикло тимічн ий – 6	Афект ивно – екзаль тован ий – 9	Емот ивни й - 4
------------------------------	-------------------------	--------------------------	---------------------------	----------------------------	-------------------------	---	---------------------------	--	-----------------------

За результатами методики «**Визначення рівня нервово-психічної стійкості**» (Ю. Рибников), у 32 осіб отримано від 1 до 2 балів; 10 осіб отримали від 3 до 5 балів; у 8 виявлено від 6 до 8 балів; і лише 10 осіб отримали від 9 до 10 балів.

Ці показники свідчать про те, що лише 10 досліджуваних характеризуються високою нервово-психічною стійкістю, а 32 – характеризуються низькою здатністю до контролю своїх емоцій у різних ситуація.

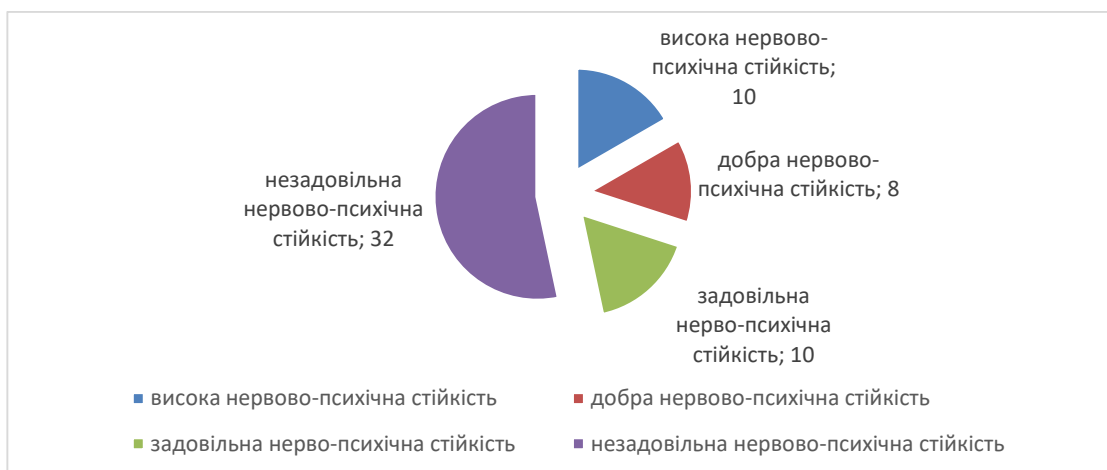

Рис. 2.3. Кількість осіб з певною мірою вираженості нервово-психічної стійкості

За результатами методики «Діагностика домінуючої емоційної модальності підлітків» (Л. Рабінович в модифікації Т. Сирицо) було отримано такі результати:

Таблиця 2.4

Кількісна характеристика осіб з певним типом домінуючої емоційної модальності

Тип домінуючої емоційної модальності	<u>1 тип</u>	<u>2 тип</u>	<u>3 тип</u>	<u>4 тип</u>	<u>5 тип</u>
Кількість досліджуваних, з результатами, відповідно до типу	4	30	14	8	4

Як бачимо, серед досліджуваних переважає тип 2, що характеризується домінуванням таких емоцій, як гнів, неприйняття інших та агресія, на фоні відносно невеликого досвіду переживання емоцій іншого характеру.

Домінування цієї модальності проявляється у вигляді високої критичності до оточуючих, прагнення до переваги, високої самооцінки і підвищеної напористості, що викликає внутрішню напругу і тривогу. Якщо прагнення до домінування не задовольняється, з'являється ворожість, підозрілість і агресія. Схильність до гніву зазвичай пов'язана з нездатністю детально аналізувати події, зосереджуючись на їх узагальнених рисах, а не на специфіці об'єкта чи події.

Як правило, люди, схильні до гніву досить товариські і не мають потреби в самотності, але підвищена чутливість, ворожість і підозрілість можуть сприяти замкненості, агресивній поведінці.

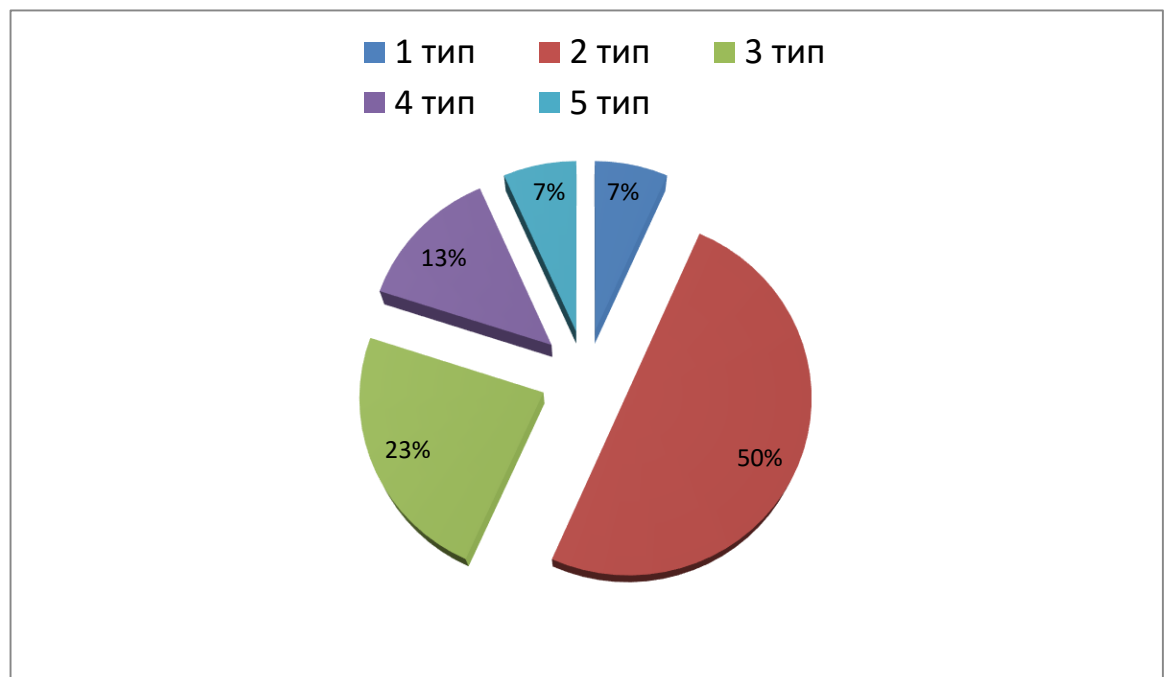

Рис. 2.4. Відсоткове співвідношення отриманих результатів за методикою діагностики домінуючої емоційної модальності підлітків, %

Отримані результати, їх інтерпретація дали змогу зробити конкретні висновки про нервово-психічну стійкість, тип акцентуації особистості та тип поведінкової активності досліджуваних. Загалом, виявлено ті індивідуальні характеристики, які характеризують неповнолітніх правопорушників, що характерне у їх поведінці, емоційному стані.

Відповідно до отриманих результатів за методиками, котрі застосовувалися у даному дослідженні, було проведено кореляційний аналіз Пірсона між методиками «Визначення акцентуацій характеру» Леонгарда – Шмішека та «Діагностика домінуючої емоційної модальності підлітків» Л. Рабіновича у модифікації Т. Сирицо. Як наслідок, було виявлені прямі та обернені зв'язки, числові кореляційні показники (Додаток А). Відмічено та проаналізовано ті зв'язки, котрі є найбільш сильними та інформативними.

Таблиця 2.5

**Прямий кореляційний зв'язок акцентуацій характеру із
домінуючою емоційною модальністю**

Акцентуації характеру та домінуюча емоційна модальність	Кореляційні зв'язки, r-Пірсона
Демонстративний, гнів	r=0,967 p≤0,01
Збудливий, гнів	r=0,948 , p≤0,01
Тривожний, страх	r=0,575 , p≤0,01
Циклотимічний, радість	r=0,383 , p≤0,01
Демонстративний, страх	r=0,352 , p≤0,01

Примітка: рівні значущості: *p≤0,1. **p≤0,01. ***p≤0,001.

Значущий кореляційний зв'язок виявлено між демонстративною акцентуацією характеру та гнівом, як емоційною модальністю (r=0,967 p≤0,01). Відповідно, за даними таблиці 2.5, виявлено прямий кореляційний зв'язок, який характерний при залежності зростання гніву і як наслідок – демонстративний тип. Зокрема, ми з'ясували, що гнів провокує замкненість, агресію, яку особа демонструє на зовні, тим самим намагаючись привернути увагу до себе. Для підлітків характерний саме такий вище наведений зв'язок, оскільки вони прагнуть завоювати авторитет, повагу за будь-яку ціну. І ще, коли їх мотиви не задоволені, внутрішня агресія проявляється у гніві.

Також, значущий кореляційний зв'язок нами виявлено між збудливим типом акцентуації та гнівом, як емоційною модальністю (r=0,948 , p≤0,01), це

прямий зв'язок, і гнів провокує збудливість, а зростаючу збудливість є наслідком зростання гніву. Саме така нестабільність характеризує осіб, які реагують на ситуації різко, не передбачувано, агресивно.

Високі кореляційні показники тривожної акцентуації і страху, як емоційної модальності ($r=0,575$, $p\leq 0,01$) свідчать про те, що тривожність здатна переростати в страх, паніку, коли не можливо визначитися у ситуації чи не знає особа як вчинити. Саме тоді, зокрема, неповнолітні більш схильні до вчинення необдуманих дій, спровокованих саме цими чинниками, і вони, у свою чергу, несуть небезпеку як і для оточення, так і для самої особи.

Низькі кореляційні зв'язки циклотимічної акцентуації та радості, як емоційної модальності ($r=0,383$, $p\leq 0,01$) свідчать про те, що для осіб характерні часті зміни настрою від позитивних до негативних, і навпаки. Проте, переважно, особи цього типу перебувають у позитивному настрої, відкриті, проте кардинально змінитися можуть за досить короткий період часу.

Також, низькі кореляційні зв'язки виявлено між демонстративним типом акцентуації та страхом, як емоційною модальністю, ($r=0,352$, $p\leq 0,01$) зрозуміло, оскільки для даного типу більш характерним є гнів, проте зустрічається страх, коли особа боїться, хвилюється через те, що вона не буде оцінена оточенням, не буде схвалена однолітками, прийнята у групу, це стосується підлітків. Під станом страху виникнути може панічна атака, котра є зовсім непередбачуваною, відповідно як і дії підлітка під час цього стану.

Високі кореляційні зв'язки виявлено між педантичним типом акцентуації та гнівом, як емоційною модальністю ($r=-0,310$, $p\leq 0,01$). Відповідно до таблиці 2.6, зворотні кореляційні зв'язки характеризуються зменшенням у даному випадку гніву, при зростанні педантичності. Оскільки, педантичні особистості, у нашому випадку підлітки – досить завантажені дрібницями, є охайними, проте не терплять не пунктуальності, розміреності. Коли усе добре у таких осіб, рівень їх гніву до оточення через несприйняття

і не наслідування особисто ними прийнятих норм є низьким. Проте, він може збільшитися раптово, залежно від настрою.

Таблиця 2.6

**Зворотній кореляційний зв'язок акцентуації характеру із
домінуючою емоційною модальністю**

Акцентуації характеру та домінуюча емоційна модальність	Кореляційні зв'язки, r-Пірсона
Педантичний, гнів	$r=-0,310, p\leq 0,01$
Застрягаючий, радість	$r=-0,213, p\leq 0,01$
Тривожний, радість	$r=-0,201, p\leq 0,01$
Афективно-екзальнований, гнів	$r=-0,194, p\leq 0,01$

Також, досить високі кореляційні зв'язки виявлено між застрягаючим типом та радістю, як емоційною модальністю ($r=-0,213, p\leq 0,01$). Це свідчить про те, що характерні риси для осіб з таким поєднанням це злопам'ятність, агресіє, злість, а коли вони підвищуються, то зникає радість, позитив, які притаманні для цих осіб.

Аналогічні кореляційні зв'язки виявлено між тривожним типом акцентуації та радістю, як емоційною модальністю ($r=-0,201, p\leq 0,01$). Тобто, радість зменшується коли зростає тривога. Такі особи характеризуються неповноцінністю, заниженою самооцінкою, вербальною агресивністю. Такі підлітки, зазвичай мають мало друзів, замкнені, злі на оточуючих, переживають почуття ненависті до себе.

Низькі кореляційні зв'язки виявлено між афективно-екзальтованим типом та гнівом, як емоційною модальністю ($r=-0,194, p\leq 0,01$). Проте, існує залежність зменшення гніву, при зростанні іншої протилежної емоції – радості. Такі особи є емоційно нестійкими, характеризуються різкими перепадами настрою, відповідною поведінкою під час такої зміни емоційного стану.

За результатами емпіричного дослідження загалом було досліджено індивідуальні характеристики особистості неповнолітніх правопорушників, встановлене рівні нервово-психічної стійкості, типи акцентуацій характеру, тип поведінкової активності та переважаючої емоційної модальності. За допомогою кореляційного аналізу Пірсона встановлено значущі та високі зв'язки між акцентуаціями характеру та переважаючої емоційною модальністю, і як вони впливають на поведінку, котра може бути непередбачуваною та небезпечною. Загалом, досліджено психологічний портрет, його характеристики: емоційність, поведінку, риси характеру.

РОЗДІЛ 3.

КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

3.1. Методика організації та проведення профілактичної роботи при агресивній поведінці у підлітків

Відповідно до результатів теоретичного та емпіричного дослідження, нами була розроблена програма корекційної роботи з неповнолітніми правопорушниками, яка спрямована на зменшення злочинності серед даної категорії осіб шляхом корекції виявлених індивідуальних характеристик за допомогою методик для визначення акцентуацій характеру, типу поведінкової активності, нервово-психічної стійкості, переважаючої емоційної модальності та кореляційного аналізу [10; 53].

Відходячи від теоретико-емпіричного дослідження психологічного портрету неповнолітніх правопорушників, виявлено проблеми у емоційній сфері, поведінковій, які впливають на формування характеру, особистості в цілому.

Наша програма спрямована на те, щоб зменшити соціально небажану поведінку та навчитись контролювати себе та свої емоції, тим самим контролюючи свою поведінку. Це самоусвідомлення, самоаналіз, саморефлексія, контроль агресії, відповідальність за себе та свої рішення, вміння правильно себе презентувати, саморозвиток, робота в групах, вміння позитивно вирішувати конфлікти та налагодження взаєморозуміння в сім'ї. Важливо також підвищувати обізнаність щодо цих питань і того, що чекає на людину у разі вчинення нею правопорушення.

Оскільки важливо, щоб корекційна робота відбувалася протягом певного періоду часу в декілька етапів, розроблена програма корекційної роботи складається з п'яти тренінгових занять по одній годині кожне і включає в себе як групову, так і індивідуальну роботу [18; 19; 49].

Ми передбачаємо, що тренінгова програма та використання у ній засобів новітніх технологій, психотерапевтичних прийомів, забезпечить ефективний вплив на неповнолітніх та підвищить їх загальний розвиток емоційної сфери, знизить рівень агресивної поведінки, а також активізує їх внутрішні потенціали [49].

Опираючись на особливості вікового та психологічного розвитку неповнолітніх, а також особливості використання новітніх технологій у зниженні рівня агресивної поведінки, ми використовували такі **методи і прийоми роботи** [5;23; 52]:

1. Тематичні бесіди.
2. Арт-терапія.
3. Рольові ігри.
4. Візуалізація.
5. Дихальні вправи.
6. Робота в групах та парах.

Оскільки, наша програма має тренінгове спрямування, ми вибудовуємо її таким чином, щоб із усіма учасниками можна було встановити індивідуальний зв'язок, що дозволить їх налаштувати на групову взаємодію, тому вона включатиме етапи індивідуальної роботи у формі бесіди та подальшого залучення неповнолітніх до тренінгової роботи [5; 16].

Щодо особливостей тренінгової програми, де ми використовуємо засоби й техніки новітніх технологій, то вона створювалася відповідно до вікових особливостей неповнолітніх та завдань, що мали з її допомогою реалізовуватися.

Загалом, **структура кожного тренінгового заняття містить такі складові:**

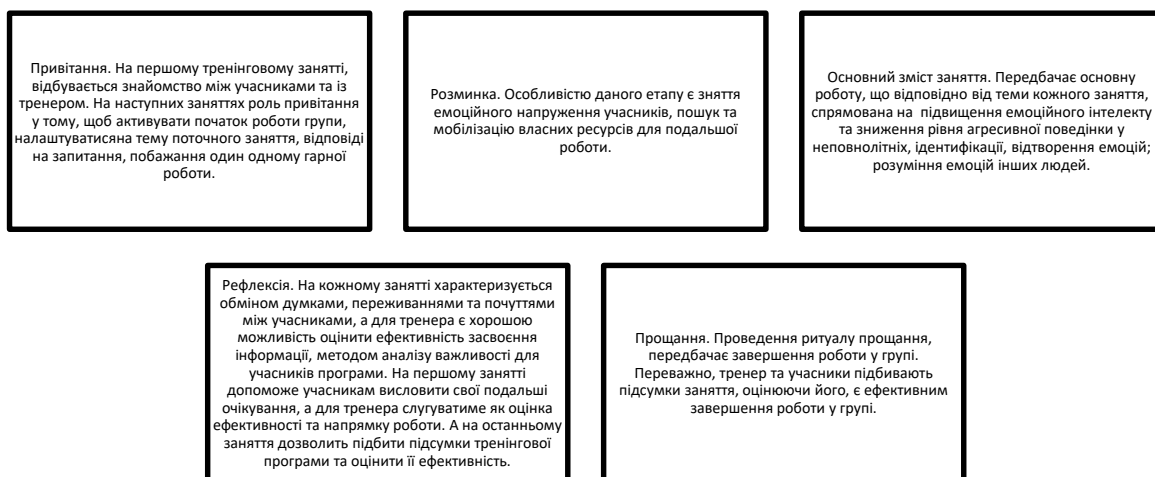

Рис. 3.1.Складові структури тренінгового заняття

Форма роботи тренінгової програми групова (10 людей). Тривалість кожного заняття становить 60 хвилин. У запропонованій програмі ми використовуємо по при новітні технології ще й додаткові: арт-терапію, ізотерапію, музикотерапію, бесіду, дихальні техніки, рухові активності тощо [40].

У суті програми саме залучення неповнолітніх до групової роботи у формі тренінгу із використанням новітніх технік. Групова робота допоможе молоді відчувати, що вони мають підтримку та опору, що дасть їм мотивацію до змін. А також, тренінгові робота допомагає працювати у групі, дізнатися щось нове, покращити комунікативні навички, пропрацювати переживання, страхи тощо. Для того, щоб програма була ефективною та цікавою, бо працюємо із неповнолітніми, ми вирішили розділити її на декілька блоків:

- блок 1 – знайомство, налагодження довірливих стосунків, підготовка до роботи;
- блок 2 – основний, метою якого є зниження рівня агресивної поведінки: розвиток емоційної регуляції у поведінці людини, формування соціально-адаптованих поведінкових стратегій у

взаємодії та спілкуванні з іншими, пізнання та відтворення емоцій за допомогою новітніх технік;

- блок 3 – спрямований на закріплення отриманих навичок у неповнолітніх та підбиття підсумків.

Прийнято використовувати в роботі з неповнолітніми правопорушниками також основні техніки психологічної консультативної роботи [10; 28]:

1. Основні:

- бесіда;
- активне слухання;
- використання та трактування невербальних засобів комунікації.

2. Додаткові:

- техніки основних консультативних підходів;
- ряд діагностичних методів, включаючи проєктивні;
- психокорекційні, розвивальні, тренінгові заняття;
- виконання запропонованих домашніх завдань, що мають пізнавальний, корекційний характер [10].

Отже, консультування підлітків є дуже складним і відрізняється від психологічного консультування дорослих. Як зазначалося раніше, підлітки характеризуються динамічною ситуацією розвитку особистості, що вимагає іншого підходу до психологічного консультування, ніж дорослі [25; 28].

3.2. Основні прийоми та заходи впливу на профілактику агресивної поведінки у неповнолітніх правопорушників

Що стосується використання діагностичних методів у роботі з підлітками з девіантною поведінкою, то психологи-консультанти повинні насамперед використовувати методи бесіди та збору інформації для того, щоб визначити, чи дійсно підліток має девіантну поведінку. Це означає

систематичний і всебічний аналіз необхідної інформації про підлітка, наданої батьками, вчителями та клієнтами у безпосередньому спілкуванні з ним. Психолог вивчає обставини скарги, проблему та чинники девіантної поведінки, якщо такі є. Якщо на початковому підготовчому етапі консультування з'ясується, що необхідна більш детальна діагностика девіантної поведінки, використовується спеціальний діагностичний інструментарій. Діагностична робота з цією категорією клієнтів дозволяє виявити конкретні види девіантної поведінки та фактори, що їм сприяють. Наступним етапом психологічного консультування підлітків є безпосередній процес надання психологічної допомоги особистості з використанням спеціальних прийомів і методів, які забезпечують ефективну роботу у виявленій ситуації [36; 44]. До таких прийомів і методів належать психологічна підтримка, оптимізація психічного стану та активізація психологічних ресурсів підлітка [5; 6; 30].

Варто зазначити, що ефективним засобом діагностики девіантної поведінки підлітків у психологічному консультуванні є спостереження, оскільки воно допомагає виявити її вербальні та невербальні прояви і таким чином сприяє ефективній розробці планування корекційної програми. Вербальні та невербальні прояви девіантної поведінки включають зміст, спосіб, частоту та тривалість вербальної діяльності, положення тіла, фізичні та психологічні реакції, фізичний контакт та настрій, виражений у міміці [35].

Крім того, діагностика особистості підлітків з девіантною поведінкою може здійснюватися за допомогою валідованих і стандартизованих тестів, анкет та опитувальників. Спрямованість діагностики може визначити ставлення респондента до цінностей і соціальних норм, його схильності, рівень інтелекту і темперамент. [10; 18; 46; 56].

План програми профілактичної та корекційної роботи з неповнолітніми правопорушниками

1 заняття

Тема: Хто я?

Мета: знайомство та вивчення своїх індивідуальних особливостей характеру

Завдання:

- створювати оптимальний соціально-психологічний клімат у колективі з метою сприяння духовному і творчому саморозкриттю учасників
- допомагати усвідомлювати і розуміти свої позитивні та негативні риси;
- сприяти розвитку навичок самоаналізу.

Вправа «Хто я»

Мета: підготовка учасників до роботи, створення позитивної атмосфери, хорошого настрою, визначення особливостей кожного. Кожному учаснику пропонується на аркуші паперу А4, на якому потрібно написати своє ім'я і намалювати власний образ (це може бути певний символ, предмет – будь-що). Після того, як учасники виконали завдання, тренер пропонує по черзі назвати своє ім'я і представити власний образ.

Вправа «Ваш настрій»

Учасники по колу говорять про свій настрій і висловлюють побажання.

Вправа «Правила роботи»

Мета: прийняття правил роботи групи.

Учасники читають те, що написано на плакаті і приймають правила роботи в групі. У деяких випадках вони можуть додати свої власні правила на власний розсуд.

Вправа «Промінчик сонця»

Мета: дати учасникам можливість усвідомити хороші та погані сторони свого характеру.

Учасники малюють на аркуші паперу сонце і пишуть на його променях п'ять позитивних і п'ять негативних рис.

Обговорення:

- Чи важко було визначити риси характеру?
- Що було складніше?

Вправа «Зворотній зв'язок»

Учасники розповідають чи справдилися їх очікування, бажання, що отримали для себе.

2 заняття

Тема: Пізнання себе, самоаналіз

Мета: формування навичок самопізнання та самоаналізу

Завдання: навчитися адекватно оцінювати себе, аналізувати свої вчинки

Вправа «Наші очікування»

На листку учасники записують очікування від заняття, обговорюють їх

Вправа «Шукаємо секрет»

Мета: визначення індивідуальних особливостей особистості.

Припустимо, вчений створив копію вашого робота. Однак, оскільки це зброя зла, ви не хочете, щоб він думав, що це ви. Що у вас є такого, що не можна відтворити? Як люди, які добре вас знають, можуть виявити дублікат? Якщо хтось дізнається ваш секрет, чи зможе він використати його, щоб ідентифікувати вас? Ви розкрили свій секрет, але робот зумів точно скопіювати все. Який найважливіший секрет ви відкриєте наприкінці, щоб бути впевненим, що ви - це ви, а не ваша копія?

Руханка «Мокрий собака»

Мета: зняти психоемоційне напруження, створити позитивну атмосферу.

Ведучий пропонує учасникам утворити коло й уявити таке: «Ви мокрий собака, який виліз із води. Ви струсили воду з голови, а тепер струсіть воду з правої передньої ноги, лівої передньої ноги, задньої ноги і всього тіла».

Вправа «Прощання, зворотній зв'язок»

Мета: сприяти згуртованості групи; створення гарного настрою.

Усі учасники сідають у коло, роблять правою рукою зірку і намагаються передати тепло своїх рук один одному, згадуючи, як починалася сесія і чи виправдалися їхні очікування. Усі кажуть «дякую» і розходяться.

3 заняття

Тема: Як я себе контролюю?

Мета: розвинути навички контролю над ситуаціями.

Завдання: розширювати знання учасників про способи саморегуляції своїх емоційних станів.

Рольова гра «Спокійні та агресивні відповіді»

Мета: вироблення відповідних реакцій у різних ситуаціях.

Кожного учасника просять продемонструвати спокійну, впевнену або агресивну реакцію в тій чи іншій ситуації. Для кожного учасника використовується тільки одна ситуація.

Ситуації:

1. Друг заговорив із вами, і ви хочете піти.
2. Колега ставить вам запитання, яке заважає вам працювати і відволікає від важливого завдання.
3. Хтось вас засмучує.

Вправа «Я режисер власного життя»

Мета: розвинути навички контролю над агресією.

Вам потрібно уявити собі ситуації, які можуть спровокувати агресивну поведінку. Але тепер підліток уже сам є режисером свого життя і може

спроєктувати свої думки та дії в момент гніву. Що станеться, залежить тільки від нього.

Вправа «Я тобі вибачаю»

Мета: розвинути здатність прощати образи.

Учасники стають у коло і по черзі згадують злочин, який хтось скоїв проти них. Ведучий вказує на одного з учасників групи і дає йому завдання: підійти до будь-яких трьох людей у групі та пробачити образи, що пролунали в групі. Учасник не може пробачити образу, висловлену учасником, до якого він підійшов

Наступним гравцем стає той, до кого підійшов попередній гравець. Ведучий підкреслює, що члени групи мають запам'ятати образи, висловлені в групі, і пробачити їх, не замислюючись, чи стосуються вони когось із членів групи.

4 заняття

Тема: Яка у мене поведінка?

Мета: прийняття власної поведінки.

Завдання: сприяти усвідомленню своєї поведінки, розумінню власної поведінки.

Вправа «Ваш настрій і побажання»

Мета: налаштуватися на позитивний лад.

Усі учасники беруться за руки і по колу говорять про свої позитивні емоції та висловлюють побажання іншим.

Вправа «Лінія життя»

Мета: розвиток навички прийняття відповідальності за наслідки своїх рішень.

Тренер просить учасників провести лінію через траєкторію свого життя від народження до смерті. Потім молоді люди розкладають картки з коротким описом своїх минулих, теперішніх і майбутніх подій. Потім тренер просить їх уявити, як зміниться сценарій їхнього життєвого шляху, якщо в певний момент часу вони стануть залежними від алкоголю або наркотиків.

Вправа «Відсутні ключі»

Мета: розвинути навички правильного ухвалення рішень і дати молодим людям відчуття, що вони є головними дійовими особами в цій діяльності.

Тренер роздає молоді опис проблемної ситуації. Завдання групи – скласти список необхідної інформації. Без цього списку вирішити проблему буде неможливо. Учасники обирають з усієї інформації саме те, що їм потрібно для ухвалення правильного рішення. Проблемні ситуації «Як досягти успіху в житті».

Пропонуємо такий список:

1. Я можу вміти наполегливо працювати.
2. Я можу аналізувати свою поведінку.
3. Я можу бути хитрим і «обманювати» багатих, виманюючи в них гроші.
4. Я можу ретельно обирати друзів.
5. Я можу нічого не робити й чекати удачі.
6. Я можу ходити на заняття та виконувати домашні завдання вдумливо й ретельно.
7. Я можу зупинитися й добре подумати, перш ніж діяти.

Вправа «Зворотній зв'язок»

5 заняття

Тема: Як я боротимусь з конфліктами?

Мета: Навчитися боротися із конфліктними ситуаціями позитивними методами, підбиття підсумків колекційної програми.

Завдання: формування навичок взаєморозуміння з людьми, і методами виходу із конфліктних ситуацій; зворотній зв'язок від групи, про заняття, усі попередні заняття, висновки.

Вправа «Мої побажання»

Учасники обговорюють сподівання від заняття, ставлять перед собою мету, яку хочуть на занятті досягнути

Інформаційне повідомлення «Конфлікт»

Вправа «Скринька непорозумінь»

Мета: розвинути навички успішного вирішення конфліктів.

Сформууйте невеликі групи, і по одній людині від кожної команди витягують пояснення ситуації з «коробки непорозуміння». Знайдіть правильний спосіб вирішити ситуацію, не викликаючи конфронтації.

Ситуація 1. Один учень каже іншому: «Я не хочу сидіти з тобою за однією партою. Ти лежиш, як слон, і мені незручно писати!».

Інший відповідає... (завершено).

Прокоментуйте цю ситуацію.

Ситуація 2. Урок іде повним ходом, учні виконують свою роботу. Раптом один учень починає стукати ручкою по парті. Вчитель каже: «Сергію, перестань стукати по парті та роби свою роботу».

Сергій відповідає: «Чому знову я? Я знову останній! Ви це бачили?!»

- Як відреагував вчитель на слова Сергія?
- Як би ви вчинили?

Ситуація 3. Мама прийшла з роботи і каже доньці: «Скільки можна базікати?! Прибери за собою». У нас у квартирі наче торнадо пронеслося і все розгромило! Ти влаштувала такий безлад, наче квартирою пронісся торнадо! Вона каже, що я для цієї дівчинки як горох!»

- Яка реакція дівчини?

Як би вчинили ви на місці мами?

Ситуація 4. Учителька перевіряє домашні завдання. Черга Олега. Андрій Вікторович перевіряє домашнє завдання учня і каже: «Цей ідіот знову погано зробив домашнє завдання».

Дійшла черга і до Олега. Андрій Іванович, перевіряючи роботу учня, сказав: «Та що ж це таке? Цей нездара знову не зробив, як потрібно, написав у зошиті так, що нічого не розбереш!».

Вправа «Ваш настрій і ваші враження»

Мета: послухати враження молоді про заняття.

Учасники діляться своїми враженнями про заняття по колу. Вони також діляться своїми враженнями про те, чого навчилися під час заняття.

Отже, профілактично-корекційна програма спрямована на те, щоб перш за все, боротися із тими виявленими рисами, котрі певною мірою викликають асоціальну поведінку неповнолітніх, тим самим роблячи їх правопорушниками. Звичайно, дані вправи та методи можна змінювати під час процесу апробації, оскільки нам чітко не відомо як вони діятимуть. Тому, ми залишаємо за собою право вдосконалення профілактично-корекційної програми, відповідно до ситуації і врахуємо це у подальших дослідженнях.

ВИСНОВКИ

За результатами теоретико-емпіричного дослідження нами вивчена особистість неповнолітніх правопорушників; вивчено особливості їх психологічного портрету.

1. Виявлено характеристики як агресивність, збудливість, емоційність, не стійкість поведінки, нервово-психічну нестійкість, індивідуальні акцентуації характеру, тип емоційної модальності оскільки, вони вказують і підтверджують те, що досліджувані раніше чи схильні вчинити правопорушення. Основні причини та особливості девіантної поведінки підлітків є різноманітними, про що свідчать вищезгадані наукові дослідження як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях. Тим не менш, прийнято виділяти загальні глибинні причини девіантної поведінки в підлітковому віці, що виникають на ранніх етапах розвитку особистості. Стрімкий розвиток особистості в підлітковому віці, безсумнівно, збільшує можливості для самовираження та самоствердження підлітків у неконструктивний спосіб, оскільки вони намагаються стати дорослими. Іншими словами, причинами девіантної поведінки в підлітковому віці можуть бути особистісні (внутрішні) чинники або середовище, в якому живе підліток (сім'я, друзі, хобі). Причин девіантної поведінки може бути безліч, будь-який прояв якої може мати негативні наслідки у вигляді різного роду агресії, відхилень у статевому, особистісному та психічному розвитку, а також різного роду залежностей. Однак причини та прояви девіантної поведінки завжди слід розглядати з кожним підлітком індивідуально.

2. Емпіричне дослідження дозволило виявити особистісні характеристики підлітків, які впливають на формування та прояв девіантної поведінки. За допомогою використаного інструментарію було отримано інформацію про особистісні акцентуації, схильність до груп ризику, рівень адаптивності та самоуправління. Більшість респондентів набрали високі (понад 8 балів) бали за методичною шкалою, що свідчить про їх належність до групи ризику. Серед особистісних акцентуацій респондентів поширені

тривожний (18%), гіпертимний (25%), демонстративний (20%) та емотивний (15%) типи, яким притаманні такі спільні риси, як конфліктність, прагнення до уваги, агресивність, невміння конструктивно висловлювати свої думки, небажання йти на компроміси, недисциплінованість та схильність до аморальної поведінки. Отримані дані підтверджують, що респонденти належать до груп ризику. Рівень адаптації респондентів переважно середній (61%), але викликає занепокоєння те, що низька (18%) та очевидна дезадаптація (15%) переважають над високою адаптацією (6%). Загалом респонденти адаптовані до соціального контексту, в якому вони живуть, але, як видно з результатів шкал методики, найкомфортніше їм «на вулиці», де вони почуваються вільно. Навички самоуправління у респондентів знаходяться на середньому рівні (32%), що свідчить про те, що вони не вміють розрізняти емоційні та раціональні аспекти свого життя. Такі підлітки часто не можуть контролювати свої емоції і відповідно діють раціонально, або, навпаки, не можуть вивільнити свої емоції, бо діють раціонально. Це призводить до внутрішніх конфліктів та агресивної поведінки, що, в свою чергу, призводить до різних форм девіантної поведінки.

Результати емпіричного дослідження неповнолітніх правопорушників з девіантною поведінкою показали високий рівень конфліктності, агресивності, недисциплінованості, погану соціальну адаптацію та слабкий самоконтроль у різних ситуаціях, що спонукають молодь до девіантної поведінки. Отримані результати дозволили описати загальні характеристики молоді з девіантною поведінкою, що є важливим аспектом, який необхідно враховувати для подолання девіантної поведінки.

Згідно з результатами, які були отримані, можна говорити, про те, що судово-психологічна експертиза неповнолітніх є досить вагомим доказом у суді. Тому співпраця психологів та правоохоронців повинна мати чіткий логічний зв'язок задля взаємодопомоги під час судового слідства, і звичайно ж, щоб запобігати поширенню злочинності серед неповнолітніх.

3. Значущий кореляційний зв'язок виявлено між демонстративною акцентуацією характеру та гнівом, як емоційною модальністю ($r=0,967$ $p\leq 0,01$), між збудливим типом акцентуації та гнівом, як емоційною модальністю ($r=0,948$, $p\leq 0,01$), між тривожним типом акцентуації та радістю, як емоційною модальністю ($r=-0,201$, $p\leq 0,01$). Таким чином, порівнюючи отримані показники, вдалося з'ясувати ті характеристики, котрі вказують, що досліджувані знаходяться в групі ризику, яка характеризує її як потенційних неповнолітніх правопорушників, ці дані було підтверджено проведеним кореляційним аналізом між типом акцентуації характеру та типами емоційної модальності, котрі показали вплив емоцій на характер, поведінкову сферу і формування особистості загалом, аналогічно – вплив поведінки, емоцій, на формування типу характеру, як набутого протягом життя особистості. Відповідно, підтверджено, що вище перераховані виявлені особливості впливають на формування злочинної поведінки у майбутньому ще з раннього віку.

4. На основі теоретичних досліджень та емпіричних даних розроблено комплексну програму превентивної психологічної допомоги неповнолітнім правопорушникам з агресивною поведінкою. Програма складається з консультативної та тренінгової частини, яка індивідуалізується відповідно до потреб підлітка, а також передбачає участь підлітків у групах, де вони можуть навчитися взаємодіяти, знайти нових друзів тощо.

5. Перспективою нашого дослідження вбачаємо у можливості подальшого використання матеріалів в профілактичній, консультативній роботі, тренерських заняттях, при роботі практичних психологів з неповнолітніми, що страждають від агресивної поведінки, мають високий рівень невротизації особистості та потерпають від їх негативних наслідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В. Медична психологія: навч. посібник для самопідготовки студентів. Донецьк: Каштан, 2003. 440 с.
2. Авраменко М. В. Психологічні особливості проявів стресостійкості у підприємців торговельної сфери. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (3), 2022. С. 107-112. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.3.21>
3. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянська Е. В. Юридична психологія. Підручник. Харків, 2002. 596 с.
4. Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. Львів: «Новий Світ – 2000», Київ: «Каравела», 2002.
5. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібн. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ: Каравела, 2012. 112 с.
6. Вітенко І., Вітенко Т. Основи психології: підручник для студ. вищих медичних навч. закладів освіти. Вінниця: Нова книга, 2001. 23–28 с.
7. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія: навч. посіб. Київ: Вид. центр «Академія», 2004. 304 с
8. Гончаренка В. Г. Експертизи в судовій практиці. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 223 с.
9. Грицюк І. М. Психофізіологія: Навчальний посібник. Луцьк: 2016. 388с.
10. Грицюк І. М., Магдисюк Л. І. Дослідницькі методи в різних галузях практичної психології: навч. посібник. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 248 с.
11. Замелюк М., Магдисюк Л., Беспарточна О. Ігрові технології: теорія та практика. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 12 (14) 2022. С. 285-297.

12. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
13. Кові Стівен Р. 7 звичок надзвичайно ефективних людей. / пер. з англ. О. Любенко. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2012. 384 с.
14. Кожина Г. М., Самардакова Г. О., Коровіна Л. Д., Гайчук Л. М. Невротичні, пов'язані зі стресом розлади, посттравматичній стресовий розлад: метод. вказівки для підготов. студентів до практич. занять. Харків: ХНМУ, 2018. 17 с.
15. Кондратюк А. Ю., Литвиненко С. А. Гендерні відмінності самореалізації особистості в юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*. 2014. Вип. 3. С. 73-75.
16. Коновалова, В. Ю. Шепітько. Юридична психологія. Академічний курс, 2009.
17. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Ніка-Центр, 2009. 580 с.
18. Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400 с.
19. Коцан І. Я., Ложкін Г. В., Мушкевич М. І. Психологія здоров'я людини. Луцьк: Вежа Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки, 2011. 316 с.
20. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості: монографія. Ніка-Центр, 2007. 432 с.
21. Ляхович І. М., Соколова О. С. Генезис невротичних розладів. Теорія і практика управління в умовах суспільних викликів і трансформацій: матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (06 червня 2019 р.). 2019. С. 36–40.

22. Магдисюк Л. І. Особливості шлюбно-сімейних стосунків у залежності від подружнього стажу: діагностика та консультування: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 188 с.

23. Магдисюк Л. І. Психологічна допомога дитині та сім'ї: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 324 с.

24. Магдисюк Л. І., Демчук В. Б., Павлова Б. В. Сучасні підходи профілактики девіантної поведінки у діяльності психологічної служби. *Науковий Вісник МДУ. Серія «Педагогіка та психологія»*, Том 7, № 1, 2021, С. 9-17.

25. Магдисюк Л. І., Особливості психологічного консультування підлітків із девіантною поведінкою. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka* № 51 (01/2020): Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour». 2020– S. 57-59.

26. Магдисюк Л. І., Павлова Б. В. Методи роботи практичного психолога у суді. *Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej*. Warszawa: Wydawca : Sp. z o.o. «Diamond trading tour». 2018. S. 86-89.

27. Магдисюк Л. І., Павлова Б. В. Особливості застосування судово-психологічної експертизи у судочинстві. *Психологія: реальність і перспективи*. Вип. 10. Рівне: РДГУ, 2018. С. 100–106.

28. Магдисюк Л. І., Павлова Б. В. Психологічне консультування підлітків із девіантною поведінкою: теоретичний та практичний аспект. *Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba* January № 50, 2021. S. 45-48.

29. Магдисюк Л. І., Павлова Б. В. Судово-психологічна експертиза в системі судової психології. *Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej*. Warszawa, 2017. S.104-106.

30. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. Практикум психологічного консультування в юридичній сфері: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 320 с.

31. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. Психологія життєвих криз: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. 292 с.
32. Магдисюк Л., Замелюк М., Безпарточна О., Борбич Н. Психологічна допомога дитині та сім'ї: практикум. навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 280 с.
33. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. Основи психологічного консультування: навчальний посібник. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 360 с.
34. Магдисюк Л. І., Федоренко Р. П. Психологія життєвих криз: діагностика та консультування: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 200 с.
35. Мазяр О. Психофізіологічний механізм формування невротичного розладу. *Лікарська справа*. 2017. № 7. С. 110–116.
36. Маноха І. П. Методи психології у дослідженні вчинку / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ: Либідь, 1995.
37. Матвієнко О., Пересадин М., Андросов Є. Культура здоров'я та синдром психоемоційного «вигорання»: стратегія і тактика подолання. *Журнал Персонал*. Київ. 2007. №1. с. 72.
38. Медико-психологічне консультування: навч.-метод. посіб. Людмила Іванівна Магдисюк, Раїса Петрівна Федоренко. Луцьк :Вежа-Друк, 2020. 332 с.
39. Мельник А. П., Магдисюк Л. І., Дучимінська Т. І. Патопсихологія та спецпрактикум з клінічної психодіагностики: навч.-метод. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 152 с.
40. Методи психологічної експертизи навчально-методичний комплекс для студентів зі спеціальності 7.03010201 «психологія». Укладач: кандидат психологічних наук, доцент Гончарук Петро Антонович Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол № 3 від 12.11.2013р).
41. Методичні рекомендації до організації навчально-дослідницької діяльності та написання курсових робіт (проектів) здобувачами вищої освіти освітньо-професійної програми «Практична психологія» на першому

(бакалаврському) рівні вищої освіти. Л. І. Магдисюк, О. М. Хлівна, І. М. Грицюк, К. І. Шкарлатюк, Л. Ф. Ключко. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 24 с

42. Наугольник Л. Б. Психологія стресу: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.

43. Психологія екстремальності та психопрофілактика психічної травми й суїцидальних намірів: на допомогу практичному психологу: навч.-метод. посіб. / Л. І. Магдисюк та ін. Вид. 2-ге, змін. Та доп. Луцьк: Вежа.Друк, 2022. 276с.

44. Розов В. І. Адаптивні антистресові психотехнології: навч. посібн. Київ: Кондор, 2005. 278 с.

45. Самардакова Г. О, Зеленська К. О, Красковська. Психіатрія та наркологія (частина 2). Харків, 2019. 99 с.

46. Ткачишина О. Р. Соціально-психологічні особливості студентів – майбутніх фахівців з комп'ютерних технологій. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Чернігів: ЧДПУ, 2005. №31. Т.3. С. 118-122.

47. Українське видання: Міжнародна статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я. Десятий перегляд. Київ, «Здоров'я», 2001.Т.3. 817 с.

48. Федоренко Р. П., Грицюк І. М., Магдисюк Л. І. Психологія сімейних взаємин : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. 344 с.

49. Фопель К. Згуртованість і толерантність в групі. Психологічні ігри та вправи. Київ: Генеза, 2006.

50. Холодецька Н. Роба з дітьми «групи ризику». *Соціальний педагог*. 2010. № 5.

51. Чугунов В. Методична розробка до практичного заняття по темі «Невротичні, пов'язані із стресом та соматоформні розлади» для студентів 4 курсу медичного факультету (спеціальність «Стоматологія»). Запоріжжя: Запоріз. держ. мед. ун-т, 2015. 50 с.

52. Шаферюк Т. А Губа Н. О. Вплив проявів невротизації на соціально-психологічний клімат співробітників МНС. «Молодий вчений». 2014. № 4 (07). С. 52–55.

53. Шкарлатюк К. І., Федоренко Р. П., Магдисюк Л. І. Дизайн психологічного дослідження: організація та проведення практики практичних психологів: навч.-метод. посіб. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 332 с.

54. D. L. Sam, J. W. Berry (Eds.) (2006). The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology (Cambridge University Press, Cambridge.

55. Elena Yashchenko, Ekaterina Shchelokova, Olga Lazorak. (2018). Strategies and types of social and psychological adaptation of international students studying in London. SHS Web of Conferences 55, 03006 ICD-11 Reference Guide. URL: <https://icdcdn.who.int/icd11referenceguide/en/html/index.html#1.1.0Part1purposeandmultipleusesofICD> (date of access: 24.05.2023).

56. Kuehner, C. (2017). Gender differences in unipolar depression: An update of epidemiological findings and possible explanations. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 135(5), 367-376. DOI: 10.1111/acps.12654.

57. Mahdysiuk L., Fedorenko R., Melnyk A., Zameliuk M., Patuta B. Analysis of socio-psychological features adaptation children of internally displaced persons and their families, *Youth Voice Journal*, Great Britain: 2022. P. 1-21. ISSN (online): 2056-2969.

58. McLean, C. P., Asnaani, A., Litz, B. T., & Hofmann, S. G. (2011). Gender differences in anxiety disorders: Prevalence, course of illness, comorbidity and burden of illness. *Journal of Psychiatric Research*, 45(8), 1027-1035. DOI: 10.1016/j.jpsychires.2011.03.006.

59. Piccinelli, M., & Wilkinson, G. (2000). Gender differences in depression: Critical review. *The British Journal of Psychiatry*, 177(6), 486-492. DOI: 10.1192/bjp.177.6.486

60. Verma, S., & Mehta, M. (2019). Gender Differences in the Expression and Manifestation of Anxiety Disorders. *Current Psychiatry Reports*, 21(6), 38. DOI: 10.1007/s11920-019-1026-1.

61. Zamelyuk M., Mahdysiuk L. The Mastery of Art Therapy in Working with Preschool Children. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series «Pedagogy and Psychology»*. 2021. Vol. 7, № 2. P. 79-85.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Результати кореляційних зв'язків

	Радість	Гнів	Страх	Смуток
Демонстративний	0,055	0,948	0,383	0,259
Педантичний	-0,026	-0,310	0,101	-0,090
Застрагаючий	-0,201	-0,056	-0,134	-0,280
Збудливий	0,109	0,967	0,144	-0,010
Гіпертимний	0,103	0,134	-0,102	0,002
Дистимічний	-0,159	0,119	-0,221	0,058
Тривожно- боязливий	-0,213	-0,139	0,575	0,092
Циклотимічний	0,352	-0,101	0,009	-0,197
Афективно- екзальтовий	-0,123	-0,194	0,057	0,042
Емотивний	0,053	0,045	0,186	0,074

Додаток Б

«Методика визначення акцентуацій характеру» Леонгарда – Шмішека
ПОСТАВТЕ ВІДПОВІДНИЙ ЗНАК «+» ЧИ «-» НА ВАШУ ДУМКУ, БІЛЯ
КОЖНОГО ТВЕРДЖЕННЯ

1. У Вас часто веселий і безтурботний настрій?
2. Ви чутливі до образ?
3. Чи буває так, що у Вас на очі навертаються сльози в кіно, театрі, в бесіді і пр.?
4. Зробивши щось, Ви сумніваєтеся, чи все зроблено правильно до тих пір, поки ще раз не переконаєтеся в тому, що все зроблено правильно?
5. У дитинстві Ви були таким же відчайдушним і сміливим, як всі Ваші однолітки?
6. Чи часто у Вас змінюється настрій від стану байдужості до відрази до життя?
7. Чи є Ви центром уваги в колективі, в компанії?
8. Чи буває так, що Ви безпричинно знаходитеся в такому буркотливому настрої, що з Вами краще не розмовляти?
9. Ви серйозна людина?
10. Чи здатні Ви захоплюватися, захоплюватися чим-небудь?
11. Заповзятливі Ви?
12. Ви швидко забуваєте, якщо Вас хтось образить?
13. М'ягкосердечні Ви?
14. Опускаючи лист у поштову скриньку, чи перевіряєте Ви, проводячи рукою по щілині ящика, що лист повністю впав?
15. Чи прагнете Ви вважатися в числі кращих працівників?
16. Чи бувало Вам страшно в дитинстві під час грози або при зустрічі з незнайомою собакою, а може, таке відчуття буває і тепер?
17. Чи прагнете Ви у всьому і всюди дотримуватися порядку?
18. Чи залежить Ваш настрій від зовнішніх обставин?
19. Чи люблять Вас Ваші знайомі?

20. Часто у Вас буває почуття сильного внутрішнього занепокоєння, відчуття можливої біди, неприємності?
21. У Вас часто буває дещо пригнічений настрій?
22. Чи бувало у Вас хоча б один раз істерика або нервовий зрив?
23. Чи важко Вам всидіти на одному місці?
24. Якщо по відношенню до Вас несправедливо поступили, чи енергійно Ви відстоюєте свої інтереси?
25. Чи можете Ви зарізати курку, вівцю?
26. Чи дратує Вас, якщо вдома завіса або скатертина висять нерівно і Ви відразу ж прагнете поправити їх?
27. У дитинстві Ви боялися залишатися одному в будинку?
28. Часто у Вас безпричинно міняється настрій?
29. Чи завжди Ви прагнете бути достатньо сильним фахівцем у своїй справі?
30. Чи швидко Ви починаєте злитися або впадати в гнів?
31. Чи можете Ви бути зовсім веселим?
32. Чи буває так, що відчуття повного щастя буквально пронизує Вас?
33. Як Ви думаєте, вийшов би з Вас ведучий, конференсьє у концерті, виставі?
34. Ви зазвичай висловлюєте свою думку достатньо відверто і недвозначно?
35. Вам важко переносити вид крові? Чи не викликає це у Вас неприємного відчуття?
36. Чи любите Ви роботу, де необхідна висока особиста відповідальність?
37. Чи схильні Ви захищати тих, по відношенню до яких надійшли, на Ваш погляд, несправедливо?
38. Вам важко, страшно спускатися в темний підвал?
39. Віддаєте перевагу Ви роботі, де необхідно діяти швидко, але не потрібно високого її якості?
40. Комунікативна Ви людина?
41. У школі Ви охоче декламували вірші?
42. Чи тікали Ви в дитинстві з дому?

43. Чи здається Вам життя важким?
44. Чи буває так, що після конфлікту або образи Ви були до того засмучені, що займатися справою здавалося просто нестерпно?
45. Чи можна сказати, що при невдачі Ви не втрачаєте почуття гумору?
46. Чи робите Ви першим кроки до примирення, якщо Вас хтось образив?
47. Ви дуже любите тварин?
48. Повертаєтеся Ви, щоб переконатися, що залишили будинок або робоче місце в порядку?
49. Чи переслідує Вас неясна думка про те, що з Вами, Вашими близькими може трапитися щось страшне?
50. Чи вважаєте Ви, що Ваш настрій дуже мінливий?
51. Чи важко Вам доповідати, виступати перед аудиторією?
52. Чи можете Ви вдарити кривдника, якщо він Вас образить?
53. У Вас велика потреба в спілкуванні з іншими людьми?
54. Ви ставитеся до тих, хто при розчаруванні впадає в глибокий відчай?
55. Вам подобається робота, що вимагає енергійної, організаторської діяльності?
56. Наполегливо Чи Ви домагаєтеся наміченої мети, якщо на шляху до неї доводиться долати масу перешкод?
57. Чи може трагічний фільм схвилювати Вас так, що на очах потечуть сльози?
58. Чи часто Вам важко заснути через те, що проблеми попереднього або майбутнього дня весь час крутяться у Вас в голові?
59. У школі Ви іноді підказували своїм товаришам або давали їм списувати?
60. Чи потрібна Вам велика напруга, щоб вночі пройти через кладовище?
61. Ретельно Чи Ви стежите за тим, щоб кожна річ у Вашій квартирі була точно на одному і тому ж місці?
62. Чи буває так, що перед сном у Вас гарний настрій, а вранці Ви встаєте похмурим?
63. Чи легко Ви звикаєте до нових ситуацій?

64. Чи бувають у Вас головні болі?
65. Ви часто смієтеся?
66. Чи можете Ви бути привітним з тими, кого явно не цінуєте, не любите, не поважаєте?
67. Ви рухлива людина?
68. Ви дуже переживаєте через несправедливість?
69. Ви настільки любите природу, що можете назвати себе її другом?
70. Йдучи з дому або лягаючи спати. Ви перевіряєте погашене скрізь світло і чи замкнені двері?
71. Ви дуже полохливі?
72. Чи зміниться Ваш настрій при прийомі алкоголю?
73. Раніше Ви охоче брали участь у гуртках художньої самодіяльності, а може, і зараз берете участь?
74. Ви розцінюєте життя швидше песимістично, ніж радісно?
75. Чи часто Вас тягне помандрувати?
76. Може Чи Ваш настрій змінитися так різко, що стан радості раптом змінюється похмурої пригніченістю?
77. Чи легко Вам вдається підняти настрій підлеглих?
78. Чи довго Ви переживаєте образу?
79. Чи переживаєте Ви довгий час прикрощі інших людей?
80. Часто, будучи школярем Ви переписували сторінки у Вашому зошиті, якщо в ній допускали помарки?
81. Чи ставитеся Ви до людей скоріше з недовірою й обережністю, ніж з довірливістю?
82. Чи часто Ви бачите страшні сни?
83. Чи буває, що Ви остерігаєтеся того, що можете кинутися під колеса потягу, що проходить?
84. У веселій компанії ви зазвичай веселі?
85. Чи здатні Ви відвернутися від важкої проблеми, що вимагає обов'язкового рішення?

86. Ви стаєте менш стриманим і відчуваєте себе вільніше, якщо приймете алкоголь?

87. У бесіді Ви скупі на слова?

88. Якби Вам необхідно було грати на сцені, Ви змогли б так увійти в роль, що забули б про те, що це тільки гра?

Методика «Визначення рівня нервово-психічної стійкості»**(Ю. Рибніков)**

Інструкція. Перед Вами анкета на 84 запитання (міркування). Ознайомившись послідовно, необхідно вирішити, яка відповідь ("так" чи «ні») точніше Вас характеризує; у відповідній клітинці реєстраційного листка ставиться знак «+» (так), або «-» (ні). Працюйте швидко, не задумуючись і самотійно. Не пропускайте запитань. Результати обстеження не розповсюджуються, а при співбесіді будуть доведені до Вас особисто.

1. Іноді мені в голову приходять такі негарні думки, що краще про них нікому не розповідати.
2. В дитинстві у мене була така компанія, що всі старались завжди й в усьому стояти один за одного.
3. Іноді у мене бувають приступи сміху або плачу, які я ніяк не можу подолати.
4. Бували випадки, що я не стримував своїх обіцянок.
5. В мене часто болить голова.
6. Інколи я говорю неправду.
7. Раз на тиждень я без усякої видимої причини раптово почуваю жар в усьому тілі.
8. Буває, що я говорю про речі, в котрих не розбираюсь.
9. Буває, що я серджусь.
10. Тепер мені важко надіятись на те, що я чого-небудь досягну в житті.
11. Буває, що я відкладаю на завтра те, що можна зробити сьогодні.
12. Я охоче приймаю участь у всіх зборах та інших суспільних заходах.
13. Сама важка боротьба для мене - боротьба із самим собою.
14. М'язові судоми та посіпування в мене бувають дуже рідко.
15. Я доволі байдужий до того, що зі мною буде.
16. Іноді, коли я погано себе почуваю, я буваю роздратованим.
17. В гостях я поведуюся за столом краще, ніж удома.
18. Якщо мені не загрожує штраф і машин поблизу немає, я можу перейти вулицю як мені хочеться, а не в установленому місці.
19. Я вважаю, що життя в моїй сім'ї таке ж гарне, як і у більшості моїх знайомих.
20. Мені часто кажуть, що я гарячкуватий.
21. Запори в мене бувають рідко.
22. У грі я переважно хочу виграти.
23. Останні декілька років більшу частину часу я почуваю себе добре.
24. Зараз моя вага постійна (я не повнію і не худну).
25. Мені приємно мати серед знайомих значних людей, це немовби надає мені ваги в своїх очах.
26. Я був би досить спокійним, якби у кого-небудь із моєї сім'ї були неприємності через порушення закону.

27. З моїм розумом щось негаразд.
28. Мене турбують сексуальні (статеві) питання.
29. Коли я намагаюсь щось сказати, то часто помічаю, що в мене тремтять руки.
30. Рухи в мене такі ж рухливі й проворні, як і раніше.
31. Серед моїх знайомих є люди, котрі мені не подобаються.
32. Думаю, що я людина приречена.
33. Я сварюсь із членами моєї сім'ї дуже рідко.
34. Буває, що я з ким-небудь трохи пліткую.
35. Часто я бачу сни, про які краще нікому не розповідати.
36. Бувало, що в обговоренні деяких питань я особливо не задумувався і згоджувався з думкою інших.
37. В школі я опановував матеріал повільніше, ніж інші.
38. Моя зовнішність мене взагалі влаштовує.
39. Я дуже впевнений в собі.
40. Раз на тиждень або частіше я буваю дуже збудженим або схвильованим.
41. Хтось керує моїми думками.
42. Я кожен день випиваю незвично багато води.
43. Буває, що неввічливий або навіть неприємний жарт викликає в мене сміх.
44. Найщасливішим я буваю на самоті.
45. Хтось намагається впливати на мої думки.
46. Я любив казки Андерсена.
47. Навіть серед людей я звичайно почуваю себе самотнім.
48. Мене дратує, коли мене підганяють.
49. Мене легко привести до зняквітіння.
50. Я легко втрачаю терпіння.
51. Мені часто хочеться вмерти.
52. Бувало, що я кидав почату справу, тому що боявся що не справлюсь з нею.
53. Майже кожен день трапляється що-небудь, що лякає мене.
54. До питань релігії я відношусь байдуже.
55. Ознаки поганого настрою бувають в мене рідко.
56. Я заслуговую суворої догани за свої вчинки.
57. В мене були дуже незвичайні містичні переживання.
58. Мої переконання й погляди непохитні.
59. В мене бувають періоди, коли через хвилювання я втрачав сон.
60. Я людина нервова й легко збуджувана.
61. Мені здається, що нюх в мене такий, як у інших (не гірший).
62. Все в мене виходить погано, не так як потрібно.
63. Я майже завжди відчуваю сухість у роті.
64. Більшу частину часу я почуваю себе стомленим.
65. Іноді я почуваю, що близький до нервового зриву.
66. Мене дуже дратує те, що я забуваю, куди кладу речі.
67. Я дуже уважно відношусь до того, як одягаюсь.

68. Пригодницькі розповіді мені подобаються більше, ніж розповіді про кохання.
69. Мені дуже важко пристосуватись до нових умов життя, роботи. Перехід до нових умов життя, роботи, навчання здається мені нестерпно важким.
70. Мені здається, що у стосунках зі мною особливо часто поводяться несправедливо.
71. Я часто почуваю себе несправедливо ображеним.
72. Моя думка не завжди співпадає з думкою оточуючих.
73. Я часто відчуваю стомлення від життя і мені не хочеться жити.
74. На мене частіше звертають увагу, ніж на інших.
75. В мене бувають головні болі й запаморочення через переживання.
76. Часто в мене бувають періоди, коли мені нікого не хочеться бачити.
77. Мені важко прокинутись в призначений час.
78. Якщо в моїх негараздах хтось винен, я не залишаю його без покарання.
79. В дитинстві я був вередливим, подразливим.
80. Мені відомі випадки, коли мої родичі лікувались у невропатологів, психіатрів.
81. Іноді я приймаю валеріану, кодеїн, еленіум й інші заспокійливі засоби.
82. В мене є засуджені родичі.
83. В мене бували приводи в міліцію.
84. Я залишався в школі на другий рік.

Методика «Тип поведінкової активності»**(Л. Вассермана та Н. Гуменюка)****Інструкція:**

«Уважно прочитайте кожне питання (затвердження) та виберіть варіант відповіді, відповідного вашої поведінки».

Стомлений матеріал:

1. Чи буває Вам важко вибрати час, щоб сходити перукарню?
 1. ніколи;
 2. іноді;
 3. майже завжди.
2. У Вас така робота, яка «підбадьорює» (стимулює)?
 1. менше, ніж робота більшості людей;
 2. приблизно така ж, як робота більшості людей;
 3. більше, ніж робота більшості людей.
3. Ваша повсякденна життя в основному заповнена:
 1. справами, що потребують вирішення;
 2. буденними справами;
 3. справами, які Вам нудні.
4. Життя деяких людей часто переповнена несподіванками, непередбаченими обставинами і ускладненнями. Як часто Вам доводиться стикатися з такими подіями?
 1. кілька разів на день;
 2. кілька разів на тиждень;
 3. приблизно раз в день;
 4. раз в тиждень;
 5. раз на місяць або рідше.
5. У разі якщо Вас щось сильно гнітить, давить, або люди занадто багато вимагають від Вас, то Ви:
 1. втрачаєте апетит і / або менше їсте;
 2. їсте частіше і / або більше звичайного;
 3. не помічаєте ніяких істотних змін в звичайному апетиті.
6. У разі якщо Вас щось гнітить, давить або у Вас є невідкладні турботи, то Ви:
 1. негайно приймаєте відповідні заходи;
 2. ретельно обмірковуєте, перш ніж почати діяти.
7. Як швидко Ви зазвичай їсте?
 1. я зазвичай кінчаю є раніше інших;
 2. я їм трохи швидше за інших;
 3. я їм з такою ж швидкістю, як і більшість людей;
 4. я їм повільніше, ніж більшість людей.
8. Ваші рідні чи друзі коли-небудь говорили, що Ви їсте надто швидко?

1. так, часто;
 2. так, раз чи два;
 3. немає, мені ніхто ніколи цього не говорив.
9. Як часто Ви робите кілька справ одночасно, наприклад, коли ви їсте і працюєте?
1. я роблю кілька справ одночасно щоразу, коли це можливо;
 2. я роблю це тільки тоді, коли не вистачає часу;
 3. я роблю це рідко або ніколи не роблю.
10. Коли Ви слухаєте кого-небудь, і ця людина занадто довго не може закінчити думку, Ви відчуваєте бажання поквипити його?
1. часто;
 2. іноді;
 3. майже ніколи.
11. Як часто Ви дійсно «закінчуєте» думка повільно говорить, щоб прискорити розмову?
1. часто;
 2. іноді;
 3. майже ніколи.
12. Як часто Ваші близькі або друзі зауважують, що Ви неухважні, якщо Вам говорять про щось дуже докладно?
1. раз в тиждень або частіше;
 2. кілька разів на місяць;
 3. майже ніколи;
 4. ніколи.
13. Якщо Ви говорите своїм близьким або друзям, що приїдете в певний час, то, як часто Ви спізнюєтеся?
1. іноді;
 2. рідко;
 3. майже ніколи;
 4. я ніколи не запізнююсь.
14. Чи буває, що Ви поспішаєте до місця зустрічі, хоча ліні ще цілком достатньо?
1. часто;
 2. іноді;
 3. рідко або ніколи.
15. Припустимо, що Ви повинні з кимось зустрітися в обумовлений час, наприклад, на вулиці, в вестибюлі метро і т.п., і ця людина спізнюється вже на 10 хвилин. ви:
1. спокійно почекаєте;
 2. будете виступати в очікуванні;
 3. зазвичай у Вас є з собою книга або газета, щоб було чим зайнятися в очікуванні.
16. Якщо Вам доводиться стояти в черзі, наприклад, в їдальні, в магазині і т.п., то Ви:

1. спокійно чекаєте своєї черги;
 2. відчуваєте нетерпіння, але не показуєте цього;
 3. відчуваєте таке нетерпіння, що це помічають оточуючі;
 4. рішуче відмовляєтесь стояти в черзі і намагаєтесь знайти спосіб уникнути втрати часу.
17. Якщо Ви граєте в гру, в якій є елемент змагання (наприклад, шахи, доміно, волейбол тощо), то Ви:
1. напружуєте всі сили, для перемоги;
 2. намагаєтесь виграти, але не дуже старанно;
 3. граєте швидше для задоволення, ніж серйозно.
18. Уявіть, що Ви і Ваші Друзі (або співробітники) починаєте нову роботу. Що Ви думаєте про змагання в цій роботі?
1. Краще вже уникати цього;
 2. приймаю тому, що це неминуче;
 3. отримую задоволення, так як це мене підбадьорює і стимулює.
19. Коли Ви були молодші, більшість людей вважало, що Ви:
1. часто намагаєтесь і по-справжньому хочете бути в усьому першим і найкращим;
 2. іноді намагаєтесь і Вам подобається бути у всьому першим і найкращим;
 3. зазвичай Вам добре так, як є (зазвичай Ви розслаблені);
 4. Ви завжди розслаблені і не схильні змагатися.
20. Чим, на Вашу думку, Ви відрізняєтесь в даний час:
1. часто намагаєтесь (або по-справжньому хочете) бути у всьому першим і найкращим;
 2. іноді намагаєтесь і Вам подобається у всьому бути першим і найкращим;
 3. зазвичай Вам добре так, як є (зазвичай Ви розслаблені);
 4. Ви завжди розслаблені і не схильні змагатися.
21. На думку Ваших рідних або друзів Ви:
1. часто намагаєтесь (і по-справжньому хочете) бути у всьому першим і найкращим;
 2. іноді намагаєтесь і Вам подобається бути у всьому першим і найкращим;
 3. зазвичай Вам добре так, як є (зазвичай Ви розслаблені);
 4. Ви завжди розслаблені і не схильні змагатися?
22. Як оцінюють Ваші рідні чи друзі Вашу загальну активність?
1. недостатня активність, повільність; треба бути більш активними;
 2. близько середнього; завжди є якесь заняття;
 3. надмірна активність, що б'є через край енергія.
23. Чи погодилися б знають Вас люди, що Ви ставитесь до своєї роботи дуже серйозно?
1. так, абсолютно;
 2. можливо, так;
 3. можливо, немає;
 4. абсолютно, немає.

24. Чи погодилися б добре знають Вас люди, що Ви її енергійні, ніж більшість людей?

1. так, абсолютно;
2. можливо, так;
3. можливо, немає;
4. абсолютно, немає.

25. Чи погодилися б добре знають Вас люди з тим, за короткий час Ви здатні виконати великий обсяг роботи?

1. так, абсолютно;
2. можливо, так;
3. можливо, немає;
4. абсолютно, немає.

26. Чи погодилися б добре знають Вас люди, що Ви легко гнівайтесь (роздратовані)?

1. так, абсолютно;
2. можливо, так;
3. можливо, немає;
4. абсолютно, немає.

27. Чи погодилися б добре знають Вас люди, що Ви живете мирній і спокійній життям?

1. так, абсолютно;
2. можливо, так;
3. можливо, немає;
4. абсолютно, немає.

28. Чи погодилися б добре знають Вас люди, що Ви більшість справ робите в поспіху?

1. так, абсолютно;
2. можливо, так;
3. можливо, немає;
4. абсолютно, немає.

29. Чи погодилися б добре знають Вас люди, що Вас тішить змагання (змагання) і Ви дуже намагаєтеся виграти?

1. так, абсолютно;
2. можливо, так;
3. можливо, немає;
4. абсолютно, немає.

30. Який характер був у вас, коли ви були молодше?

1. запальний і насилу піддається контролю;
2. запальний, але піддається контролю;
3. цілком урівноважений (не було проблем);
4. майже ніколи не серджуся (не виходжу з себе)

31. Яким ви уявляєте свій характер сьогодні?

1. запальний і насилу піддається контролю;
2. запальний, але піддається контролю;

3. цілком урівноважений;
4. майже ніколи не серджуся (не виходжу з себе)
32. Коли ви занурені в роботу і будь-хто (НЕ начальник) перериває вас, що Ви зазвичай відчуваєте при цьому?
 1. я відчуваю себе цілком добре, так як після несподіваного перерви працюється краще;
 2. я відчуваю легку досаду;
 3. я відчуваю роздратування, тому що це заважає справі.
33. Якщо повторювані переривання в роботі дійсно Вас розлютили, Ви:
 1. відповісте різко;
 2. відповісте в спокійній формі;
 3. спробуєте щось зробити, щоб цьому запобігти;
 4. спробуєте знайти більш спокійне місце для роботи, якщо це можливо.
34. Як часто Ви виконуєте роботу, яку повинні закінчити до певного терміну?
 1. щодня або частіше;
 2. щотижня;
 3. щомісяця або рідше;
35. Робота, яку Ви повинні закінчити до певного терміну, як правило:
 1. не викликає напруги, тому що звична, одноманітна;
 2. викликає сильне напруження, так як зрив терміну може вплинути на роботу групи людей.
36. Ви самі собі визначаєте терміни виконання роботи на службі і вдома?
 1. немає;
 2. так, але тільки зрідка;
 3. так, вельми часто.
37. Якість роботи, яку ви виконуєте, до кінця призначеного терміну буває:
 1. краще;
 2. звичайне;
 3. гірше.
38. Чи буває, що на роботі Ви одночасно виконуєте два або кілька завдань, роблячи щось одне, то інше?
 1. так;
 2. так, але не так часто;
 3. так, постійно.
39. Чи були Ви задоволені, можливістю залишатися на нинішній роботі в подальшому році?
 1. так;
 2. немає, мені хотілося б домогтися більшого;
 3. звичайно, немає, я роблю все для того, що б мене підвищили, інакше я буду дуже засмучений.
40. Якби ви могли вибрати, то щоб ви вважали за краще:
 1. надбавку до заробітної плати без просування на посаді;
 2. просування на посаді без істотного підвищення заробітної плати.
41. До кінця відпустки Ви:

1. хочете продовжити його ще на тиждень - другий;
 2. відчуваєте, що готові повернутися до нормальної роботи;
 3. Вам хочеться, щоб відпустку закінчився, і Ви могли повернутися до нормальної роботи.
42. Чи бувало так, що за останні три роки Ви брали менше днів відпустки, ніж належить?
1. так;
 2. немає;
 3. немає, ніколи.
43. Чи буває, що під час відпустки ви не можете перестати думати про роботу?
1. так, часто;
 2. так, іноді;
 3. немає, ніколи.
44. В останні три роки Ви отримували будь-які заохочення на роботі?
1. немає, ніколи;
 2. іноді;
 3. так, часто.
45. Як часто Ви приносите роботу додому або вивчаєте будинку матеріали, пов'язані з роботою?
1. рідко або ніколи;
 2. раз в тиждень або рідше;
 3. майже постійно.
46. ??Як часто Ви залишаєтеся на роботі після закінчення робочого дня або приходьте на роботу в позаурочний час?
1. на моїй роботі це неможливо;
 2. дуже рідко;
 3. іноді (рідше, ніж раз на тиждень).
47. Ви зазвичай залишаєтеся вдома, якщо у Вас озноб або підвищена температура?
1. так;
 2. немає.
48. Якщо Ви відчуваєте, що починаєте втомлюватися від роботи, то Ви:
1. деякий час працюєте менш активно, поки сили не повернуться до Вас;
 2. продовжуєте працювати так само активно, незважаючи на втому.
49. Коли Ви працюєте в колективі, інші очікують від Вас, що Ви будете керувати?
1. рідко;
 2. не частіше, ніж від інших;
 3. частіше, ніж від інших.
50. Ви записуєте для пам'яті розпорядок дня (що потрібно зробити)?
1. ніколи;
 2. іноді;
 3. часто.

51. Якщо хтось чинить відносно Вас нечесно, Ви:

1. прямо вказуєте йому на це;
2. перебуваєте в нерішучості і чините залежно від обставин;
3. нічого не говорите про це.

52. У порівнянні з іншими, які виконують таку роботу, Ви докладаєте:

1. набагато більше зусиль;
2. дещо більше зусиль;
3. приблизно стільки ж зусиль;
4. трохи менше зусиль;
5. набагато менше зусиль.

53. У порівнянні з іншими, які виконують таку роботу, Ви відчуваєте:

1. значно більшу відповідальність;
2. трохи більшу відповідальність;
3. приблизно таку ж відповідальність;
4. дещо меншу відповідальність;
5. значно меншу відповідальність.

54. У порівнянні з іншими, які виконують таку ж роботу, Ви відчуваєте необхідність поспішати?

1. набагато більше;
2. дещо більше;
3. стільки ж;
4. дещо менше;
5. набагато менше.

55. У порівнянні з іншими, які виконують таку роботу, Ви:

1. значно більш акуратні;
2. кілька більш акуратні;
3. приблизно в такій же мірі акуратні;
4. дещо менш акуратні;
5. значно менше акуратні.

56. У порівнянні з іншими, які виконують таку ж роботу, Ваше ставлення до неї:

1. набагато серйозніше;
2. кілька серйозніше;
3. мало відрізняється від інших;
4. дещо менш серйозне;
5. значно менш серйозне.

57. У порівнянні з роботою, яку Ви виконували 10 років тому, зараз Ви працюєте протягом тижня:

1. більше годин;
2. приблизно стільки ж;
3. менше, ніж раніше;

58. У порівнянні з роботою, яку Ви виконували 10 років тому, нинішня робота вимагає:

1. меншої відповідальності;

2. стільки ж відповідальності;

3. більшої відповідальності.

59. У порівнянні з роботою, яку Ви виконували 10 років тому, нинішня робота:

1. більш престижна;

2. настільки ж престижна;

3. менш престижна.

60. Скільки різних робіт Ви змінили за останні 10 років (врахуйте, будь ласка, будь-які зміни в характері або місці роботи)?

1. змін не було або були одного разу;

2. дві;

3. три;

4. чотири;

5. п'ять і більше.

61. За останні 10 років Ви обмежили число своїх розваг через нестачу часу?

1. так;

2. немає.

Додаток Е

«Діагностика домінуючої емоційної модальності підлітків»

(Л. Рабінович в модифікації Т. Сирицо)

1. Ви не вирішитеся піти вночі в будь-яке страшне місце, навіть якщо справа йде на суперечку?
2. Чи Часто у вас псується настрій, знаходить смуток, нудьга?
3. Чи Можна сказати, що ваш настрій буває частіше за все веселим і бадьорим?
4. Чи Жахливо буває вам йти по темній, пустинній вулиці?
5. Чи Жахливо вам дивитися вниз з великої висоти?
6. Чи Часто ви переживаєте почуття невдачі, незадоволення собою, розчарування в собі?
7. Якщо над вами зло пожартували, привело б це вас в стан гніву?
8. Чи Опановує вами обурення, якщо не виконуються ваші вимоги?
9. Чи Легко ви заражаєтеся радісним настроєм навколишніх?
10. Чи Можна про вас сказати, що ви не вірите в свої сили?
11. Чи Вважаєте ви, що ваші життєві обставини дають вам багато мотивів для обурення, обурення?
12. Чи Викликають у вас страх страшні сцени в кінофільмах?
13. У вас часто з'являється бажання з ким-небудь посварити?
14. Чи Можна сказати, що у вас переважає радісне світовідчуження?
15. Чи Можна назвати вас несмілою людиною?
16. Чи Може невелике ускладнення в діяльності викликати у вас роздратування?
17. Чи Випробовуєте ви боязнь, коли вам необхідно звернутися до начальника, вищестоящої особи?
18. Чи Буваєте ви активним учасником веселощів в компаніях?
19. Вас легко розсердити?
20. Чи Можна сказати про вас, що ви людина сумна?

21. Чи Можна про вас сказати, що у вас переважає сумний і сумовитий настрій?
22. Вам властивий стан задоволення життям?
23. Чи Боїтеся ви темряви в незнайомій обстановці?
24. Чи Вважаєте ви себе веселою людиною?
25. Ви не схильні вдаватися невеселим, похмурих думкам?
26. Вами опановує неприємне почуття в ліфті, в тунелі?
27. Чи Часто невдачі приводять вас у відчай?
28. Чи Можете ви сказати про себе, що ви за своєю вдачею оптиміст?
29. Чи Викликають у вас почуття туги книги з поганим кінцем?
30. Чи Боїтеся ви виходити на сцену, трибуну?
31. Ви непоступливі?
32. Вами опановує злість, якщо ви дуже поспішаєте, а вам перешкодили?
33. Коли на вас кричать, вам хочеться відповісти тим же?
34. Чи Властиво вам переживати почуття страху при сильній грозі?
35. Якщо ви терпите поразку в спорі, чи опановують вами роздратування і злість?
36. Чи Переживаєте ви радість, коли знаходите рішення важливої для вас задачі?
37. Чи Можете ви приєднатися до думки, що в житті більше знегод і смутків, ніж радощів?
38. Чи Здається вам майбутнє безперспективним і похмурих?
39. Чи Може невелика перешкода, що заважає досягнути бажаного, викликати у вас почуття пригніченості?
40. Чи Любите ви веселе пожвавлення і суєту навколо себе?
41. Чи Легко ви відчуваєте почуття втрати чогось?
42. Чи Опановує вами роздратування, якщо, як вам здається, вас не розуміє близька людина?
43. Звичайно ранками у вас бадьорий і радісний настрій?

44. Чи Опановує вами гнів так сильно, що ви довго не можете заспокоїтися?

45. Ви, ймовірно, відмовилися б займатися яким-небудь небезпечним виглядом спорту?

46. Чи Буває у вас почуття страху при необхідності відвідати зубного лікаря або зробити укол?